<doc doc.Title="Ölümge ''Yoq!'', dep ayt" doc.Originals_author="Pulatov Timur" doc.Alphabet="Cyrillic" doc.Publication_year="2018">
Олюмге «Ёкъ!», деп айт

Тимур Пулат

> Алланынъ ёлунда эляк олгъанлар акъкъында ольди, деменъиз – «Ёкъ, сагълар!»
(Къуран аятындан)

Номан Челебиджиханнынъ сонъки фаджиалы куньлери акъкъында икяе

I

Сонъки афтасыны Номан Челебиджихан бабасынынъ эвинде, Буюк-Сонакъта, якъын сой-акърабалары иле кечирди.
Эр кес онынъ чырайы къачкъаныны, юзю къайгъылы – козьлеринде даима ойнагъан къыгъылчымлар сёнюк, чекелеринде ве мыйыкъларында эрте тюшкен чал сачлар корюнмеге башлагъаныны сезди.

Сонъки, омрюнде энъ ташкъын ве къадери язылгъан эки-учь айда Номан хаста бабасына ялынъыз бир къач кере келип кетти - Ибраим-бей, ат асравджы, якъында къорантасынынъ акъчасы сакълангъан банкы иле берабер бутюн парасыны джойды.
Бабасы пек къартайгъан, меджалсыз, сой-сопларына ве, атта, Номангъа сувукъ корюне эди.

Эвдекилер Номаннынъ бутюн омрюнинъ ишини махв этеджек фикирдешлер арасындаки болюнювге ёл бермемек ичюн чокъ вакъыт олмаса да, ёлбашчылыкъ япкъан акимиетте эм де Къурултайдаки вазифелеринден гонъюлли истифасы акъкъында «Миллет» газетинден энди биле эдилер.

Якъынлары незакетлик иле бу ве шу сой мевзуларгъа онен лаф этмей, амма о киби яш, элинде къувети олгъан инсан ненен огърашмакъ мумкюнлигини фысылдап музакере эте эдилер.

Номан, фельджге огърагъан бабасы онъа, хайырсыз балагъа козь къыммайып, опькенен бакъкъаны киби келе эди, чюнки

бабасы даима башкъа, акъай баласына келишкен ишнен – базиргянлыкъ, экимлик я да абулкъатлыкъ, энъ олмагъанда, Номан яшлыгъындан анълагъан ат асравынен мешгъуль олмагъа насиат бере тургъан.
Сиясетчи зенаатыны бабасы бир хавфлы огъурсыз адым атаракъ, гъайыпкъа огърагъан сарафнен тенештире эди.

Баба тарафындан огей агъалары Абдул Алим-бей ве Эбу-Бекир Челеби Номангъа, мусаллат этмезден, Алладан къабилиети олгъан – языджылыкъ зенаатына къайтмагъа тевсие бермеге ынтылдылар.
Отуз учь яш – истидаты къайнагъан ве чыкъмагъа имкян къыдыргъан бир замандыр.
Ильк теджрибеси огъурлы олды – але бу куньге къадар башлангъыч сыныф талебелери онынъ «Кобелек» ве «Сары тюльпан» киби тесирли шиирлерини огрене, буюк сыныфлылар исе «Къарылгъачлар дуасы» икяесинден парчаларны эзберлей ве ифаделейлер.

Баштан, иджадий хаяллларыны къозгъалтмакъ ичюн агъалар оны экзотик мемлекетлер – Индистан, Къытай, Японгъа бармасыны теминлемеге азыр эдилер, Номан Истанбул ве Петербургда окъугъанда, олар онъа даима малиевий къолтута тургъанлар.
Четэллерден къайтаракъ, оларнынъ фикриндже, Номан бабасынынъ эвинде озь одасында бекинип, буюк роман язмакъ керек эди.

Айны фикирде къайнатасы – Аджи Сеит Абди, Кезлевнинъ зенгин базиргяны эди, лякин бир шартнен – Номан онынъ кениш эвинде яшайджакъ, бираз эвель шу эвге къызыны да алды - чюнки Номан Багъчасарай ве Акъмесджит арасында долана эди.
Гъаелерине зияде берильген Номан, омюр аркъадашына да, санки, сувунды, къадын исе азап чекерек, акъайы шеэрде насылдыр яш инкъиляпчы къызгъа гонъюль бердими, деп тюшюнген.

«Ёкъ, – тынчландыра тургъан оны бабасы, – Номан эвленсе, инкъиляпнынъ озюне эвленир…», Номаннынъ инсафлы, саф юрекли олгъаныны ве четте ич бир тюрлю дубарагъа ёл къалдырмайджагъыны бильген къайнатасы бойле шакъа эте эди.

Амма бойле шейлернен рус инкъиляпчылары чет эллерде – Парижде, Берлинде огърашкъаныны эр кес биле, тосат-тосат ерли Къырым газетлери де бу акъта яза тургъанлар.

– Сагъ олунъыз, мен буны тюшюнирим, – чёльге, узакъкъа бутюн куньге джаяв кетмезден эвель эдеп иле джеваплана эди Номан сойларынынъ теклифлерине, кеткенде де Фарий адлы севимли атынынъ теляшлы кишневлерине къулакъ асмай эди, ат исе арандан башыны чыкъара, артындан кетмеге чаптырыла тургъан.

– Бельки керчектен де, эвде дервиш киби бекленип отурайым да язайым.
Бабама да мукъайт олурым.
Эв сабысыз чёкти, – Номан эвель татильге кельген сайын чалышмагъа севген багъча да чокътан бакъылмагъаныны сезди.

Эвеллерде о, алма, фындыкъ тереклерини пытай, топракъны бошата, чечеклер отурта тургъан.
Оларнынъ онъ ачмасыны козетмек, яш шаирге табиаттан севинюв енгиль эфкяр иле боялангъан биринджи иджадий теджрибесине ильхамландырды.

Сары тюльпан

Ильк баарьни муджелеген сары тюльпан,
бари бойле солмасайдынъ ич бир заман.
Гузель ёсма гъондженъ иле эндамынъны
эр кунь север, опер эдим сайгъыларман.

Гонълюмизни хошландырдынъ, сары тюльпан,
мен де сени эльден, ельден къыскъанман.
Узакълардан, коктен, ерден чокъ суемен,
кунешлернинъ, йылдызларнынъ козю яман.

Сары тюльпан, багъчамызны шенълердирдинъ,
пек аз заман къырыкъ гонълюм эглендирдинъ.
Ярынъ сен де къырыладжакъ, оледжекъсинъ,
Оледжекъсенъ, бу джихангъа ничюн кельдинъ?

Номан узакъларгъа бара, чёльнинъ къокъулы авасыны толу кокюснен ала, тек болдургъаныны дуйгъанда, мавылтым,

къырмызы дамарларнен бутюн орьтюльген сырлы ташкъа отура эди.

Бу куньлерде оны тек бир фикир къыйнай тургъан:
«Исмаил-бей Гаспралы бу вазиетте не япар эди?»

Учь йылдан зияде эвельси, оджа фаний дюньяны терк эткенде, башкъа заманлар олгъан – онынъ талебелери – Челебиджихан ве Сейдамет Исмаил-бейнинъ васиетлерине коре къырым миллетининъ тикленмесине ёлларны къыдырмагъа тек башлагъан эдилер.

Гаспралы юксек вазифелерде олмагъа, имтиязлар къазанмагъа ич бир вакъыт тырышмагъан.
Онынъ заманында чар акимиети къырымтатарны ойле вазифеге, атта о Къырымгъа ёлланылгъан мемурдан чокъ керелер истидатлы ве бильгили олса биле, якъын алмагъан.

Бу къыскъа муддет ичинде буюк бир девир денъишти.
Февраль инкъилябы ве чарнынъ тахттан ред эткенинден сонъ, Челебиджихан ве онынъ тарафдарлары, демократлар ве кадетлернинъ шиарларына ишанып, Къырымда мухтариет олмасына умют беследилер.
Олар йылнынъ сонъуна къалгъан бир къач ай ичинде эр шей денъишеджегини тасавур этмедилер.
Ичтимаий вазиет исе мустакъиль девлет меселесини къоймагъа изин берди.

О къыскъа муддет ичинде кескин мунакъашалар, атешин нутукълар Къурултайгъа кергинлик кирсетмемесининъ чареси олмады.
Беязлар – къызыллар, большевиклер, коммунистлернинъ эр кескин сёзю къуршунларгъа айлана эм де Къурултай ве укюметке къаршы ура эдилер.

Енгиль къыш думанынен къаплы чёльге тикилип бакъкъан Челебиджихан отургъан таш ёсуннен орьтюльген эди.
Номан оны «сырлы», деп адландыргъаны да ташнынъ джыллы устю онъа олгъан вакъиаларгъа догъру къыймет кесмеге, серт, атта элемли тюшюнджелер догъмасына, лякин кимерде иджадий ильхам къозгъамасына ярдым эте тургъан.

Мында невбеттеки татили вакътында, фесчигини саллай-саллай къырмызы къанатлы чёль кобелеги артындан чапкъан

мектеп чагъындаки къызчыкъкъа севинип бакъкъанда, онынъ дигер шиири догъды.

Кобелек

Бир кобелек уча-къона багъчаларда кезерди
эрылгъанлар, къарт замбакълар бу мелектен безерди.
Безмей онынъ алтын йипек къанатлары,тюллери, –
сальте опер, охшар эди тюльпанлары, гуллери.

Бир мектепли къызчыкъ корьди, бунъа ичтен туташты,
– Сени, сени тутайым, – деп, феси эльде къошты.
Къувалады – еталмады,
атты феси – урамады,
кобелеги тутмады,
бир даа сонъ корамады...

Чюнки о бир яш гъонджеге
опе-опе япырашакъ,
япракъларнынъ кольгесинде
корюнмеден гизленмишти...

II

Номан янъгъыз къалгъанынынъ единджи куню бу къыш ичинде ильк кере къар ягъмагъа башлады.
Танъда Челебиджихан бузлу топракъта ат туякълары сесини эшитти.
Саибини эрте кезинтиге чагъырмакъ ичюн авладан сабырсыз аты чыкъкъанмы экен, деп тюшюнди.

Бириндджи куньлери, саиби атны эгерлемейип, тек елькесини сыйпап, эвден узакъча, обаларгъа джаяв кеткенини корьген Фарий, даа якъында кийик ве Номан зорнен алыштыргъан айгъыр, фышкъыра, башыны хошнутсызлыкънен саллай ве туякъларыны ура тургъан.
Бир-эки кере атта авладан чаптырылып чыкъып, артындан екильди, амма Номан янъгъыз къалмагъа истеп, оны арткъа къайтара эди.
Тамам саиби киби инат олгъан атнынъ энъ истемеген шейи – оны Ибраим-бейни Джанкой хастаханесине табипке невбеттеки кере косьтермеге алып баргъан (бу ал исе сонъки вакъытларда сыкълашты) джан сыкъысы ёлдан кеткен арабагъа екильмек эди.

Туякъ тыпыртысы зияде эшитильди ве Номан аркъасына тон ташлап, араба къапудан чыкъты.

Эвден бираз авлакъта, къую янында, тюфлеп, кичкене атчыкътан мазаллы бир адам сюйрелип тюше эди.
Номан зорнен Джанкой янындаки Акъчора медресесининъ имамы Аджи Веисни таныды.
Озь вакътында Номан онда шериатны огренген талебелерден бири эди.

Къасеветинден селямлашмагъа биле унуткъан Аджи Веис ашыкъып:

– Азретим, хайырсыз хабер алып кельгеним ичюн афу сорайым…
Къызыл большевиклер Акъмесджитни запт эттилер… Сизинъ сафдашларынъызны якъалай ве атып ольдюрелер…
Бизим мусульман аскерлеримиз къараманджасына дженклешти, амма дарма-дагъын олдылар…
Бесе-белли, Эбабиль къушлары ёлда кечикип къалдылар ве оларгъа ярдымгъа келялмадылар, – не ичюндир Номаннынъ башы тёпесинден бакъып, санки, огъурсыз хаберге муфтининъ сесленмесини корьмеге къоркъкъаны киби, ашыкъчанлыкънен икяе этти Аджи Веис.

Эеджанлангъанындан Челебиджиханнынъ чырайы агъарды, манълайы тер тёкти, амма о инатлыкънен омузларыны силькитти, санки устюнден синъир кергинлигини тюшюрип ташламагъа истеди.

Аджи данъгъалакълардан эди ве догъгъанда онъа Барба ады къоюлды.
Ислям динини къабул эткен сонъ исе, Веис адыны алды.
Бир шейден пек эеджанланса, айры къырым сёзлерини унута ве юнанджа лаф къошмагъа башлай эди.

– Олар кимсени айырмай, эписини алалар.
Джанкой кильсесининъ папазыны адамлар огюнде алып кеттилер.
Ана насыл куньлерге къалдыкъ…
Ахырзаман.
– Аджи Веис Номаннынъ козюнде арекет этмеге къарарны сезип, сусты.

Январьнынъ башында большевиклер беязгвардиялыларны ве Къырымны анархия ве къанунсызлыкълардан къорчаламакъ ичюн тешкиль олунгъан мусульман къысымларнынъ къалымтыларыны айдап, Кезлев ве Багъчасарайгъа якъынлашкъан олсалар да, Номан Акъмесджит – Къырым джумхуриетининъ къорчалайыджыларынынъ сонъки къалеси ойле тез теслим олур, деп беллемеди.

– Мен барам!
– деди Челебиджихан эвге таба адымлап.
– Аджи, киринъ, мен кийингендже, къызынынъ…

– Вай! Вай!
Сизге янъгъыз бармакъ олмаз, азретим, – къакъты къолуны Аджи.
– Къалабалыкъ куньлерде ёлларгъа озь къобаларындан балтыр-баджакълар чыкъа.
Ягъмаджылыкъ япалар, ольдюрелер…
Изин берсенъиз, мен сизни Джанкойгедже озгъарайым, анда исе Алла къорчаласын.

Фарий сабысы эгерге онъайтлыджа минсин, деп джошкунлыкънен эгильди ве имамнынъ атчыгъы огюнде озюни косьтермек ичюн огге чыкъып туякъларыны ойнатты.

Онынъ артындан къыскъа къуйрукълы атчыгъыны ашыкътыргъан Аджи Веис муфтининъ ёл хавфлы олса да, артына-огюне бакъмайып, Акъмесджитке бармакъ къарарына къыймет кести.

«Талебемни таныйым», – гъурурнен къасевет къарышкъан дуйгъуларнен, ах чекип, тюшюнди Аджи Веис.

Акъчора медресесининъ джамисинде экевлешип дуа окъудылар:

«Даима девлет, насибу дженнет, ханелерге берекет, укюметимизге девлет, топракъларына берекет, аскерлерине къувет, барышыкъ огърунда мувафакъиет Алла насип эйлесин. Амин!»

Сонъра атларгъа чыкъкъанда, Веис шубенен башыны саллады.

– Энди къайдаларгъа башынъызны атаджакъсынъыз?
Джанкой къачакъ къырымтатарлар ве беязгвардияджылар иле толу, ёл-ёракъ къалмады…
Манъа бакъынъ, азретим, айдутларнынъ ве ягъмаджыларнынъ козюне бир кереден чарпаджакъ джуйрюгинъизде кетменъиз.
Меним къавурымны алынъыз, Сизинъкини исе мен Буюк-Сонакъкъа алып барырым…
Сизинъ хайырлы къайтманъызны беклеп турсын…
Меним яры-ярыгъа сыдырыкъ атымны исе…
Алла косьтермесин, эгер айдутларнынъ онъа козю къалса – бир кереден тюшинъ де, ташлап къачынъ, сизге зарар тиймесин сакъын…

Номан яман хаялетни къувгъан киби, омузларыны силькитти: онынъ козьлери йылтырамагъа башлады ве чокъ куньден берли олмагъан тебессюм юзюни ярыкълатты, санки о кене, медресенинъ талебеси олып, Аджи Веиснинъ отькюр козю астында макъамнен Къурандан сурелер окъуй эди.

Челебиджихан атынен сагълыкълашаракъ, юзюни Фарийнинъ башына басты, онъа атнынъ козьлеринде козьяш корюнгени киби олды.

Ат, инатны Буюк-Сонакъкъа алып баргъан ёлгъа бурмагъа тырышкъан Аджи Веисни устюнден атмагъа ынтыла-ынтыла, даа баягъъы вакъыт тепмеленди.
Аз къалды, Аджини де артындан ерге авдараджакъ тюрк фесине орьтюльген имамнынъ сарыгъы шерит олып ашагъы энди.

III

Эвеллери тынч, агъыр-сабырлы яшагъан Джанкойнинъ сокъакъларында ана-баба – ахыр заман – куню эди.
Бутюн бошлукълар абур-чубурнен юкленген ве ат ерине эркеклер, къадынлар, атта балалар екильген арабаларнен, файтонларнен рыкъма-рыкъ толу олып, бу алекеттен шеэр санки топланды ве буюк бир базаргъа чевирильген киби корюнди.
Бу аякъ басмагъа къалмагъан ерде биревлер артта къалгъанларны, джоюлгъанларны чагъырып, кескин давушларынен къулакъларны чынълата.

Эр тарафтан эшитильген бу сеслерден шеэрнинъ ярысы къалабалыкъта джоюлгъан киби тасавур къала эди.
Биналар этрафында къум иле толдурылгъан чуваллардан бент ясагъан, мейданлар, кенъдже бир сокъкъалар бою окоплар къазгъан солдатлар исе бу къалабалыкъкъа озь иссесини къоша эдилер.

Шеэрде озюни Русиенинъ къуртарыджысы илян эткен ве Джанкойде вакътынджа ставкасыны-идаресини ерлештирген барон Фердинанд Врангельнинъ Акъмесджиттен чекильген беязгвардияджылары ат ойната эди.

Шеэрнинъ четине еткенинен Челебиджихан аттан тюшти ве арыкътан-арыкъ къаверенки атны югенинден тутып, джаяв кетти.
Озьлери де къайда кетлерини бильмеген къачакълар сюрюлери ат кечмеси ичюн чекильселер де, заваллыны озь кескин давушларынен къоркъуза эдилер.

Араларында къырымтатарлар да расткельди.
Базылары, Номанны танып, баягъы вакъыт артындан меракънен бакъа, кимерлери исе муфтини корьгенинен, бесебелли утана ве къара перде иле орьтюльген, умютсиз козьлерини сакълай эдилер.

Тертипсиз бу юрюш ичинде къарышыкъ алда данъгъырдагъан арабалар, мазунлыкъ ве болдурувдан саллангъан пияде къачакълар ичинде апансыздан тааджип толу сес эшитильди:

– Челебиджихан, сизмисиз?!

Номан юрюшини явашлатты ве айланып, оны чагъыргъан адамны корьди.
Бу губернатор Богдановнынъ сабыкъ адъютанты, полковник унванына наиль олгъан Ржешевский эди.
Онынъ кирленген, базы ерлерде йыртылгъан субай урбасы онынъ юксек арбий унванына ич де келишмегени козьге чарпты.

Полковник окоп къазгъан солдатны ураджакъ олып котерген къамчысыны артына сакълады ве Номангъа дикъкъатнен бакъып:

%– Ёл олсун, джаным, къайдаларгъа я огъурлар?,– деп сорады.

– Акъмесджитке, – истемеден джевапланды Челебиджихан.

%– Къуршунгъа илинмек ичюн кетесизми?,– мыскъылнен котерди къашларыны Ржешевский.
– Сиз не, Маркс-Лениннинъ большевиклер уюры анда нелер япкъаныны эшитмединъизми?!
Кутьлевий ольдюрюв.
Эр кесни – чар субайларыны да, ерли эалини де…
Буларны идаре эткен де, билесинъизми ким?
Джады, къанлы албасты – большевиклернинъ космополит адетине уяракъ, ана-бабасынынъ сойадындан инкяр эткен ве озюни Землячка адландыргъан Розалия Самойловна Залкинд.

– Эшиттим…
– Номан манълайындан терни сюртти.
– Семетдешлерим, фикирдешлеримнинъ янында олмагъа истейим.

– Ана сизинъ семетдешлеринъиз – ишмар этти Ржешевский янындан кечкен бала толу арабагъа.
– Оларнен кетинъ.
Халкънынъ джанавар дуйгъусы бар, о къайда бармакъны, насыл къуртулмакъны дуя, сиз де оларнен берабер джанынъызны сакъланъыз.
– Полковник озюни бойле бол-сал алып баргъаны, о Номандан энъ аз он беш яш буюкче эм де Челебиджихан Богдановда соргъуда олгъанда, онынъ бутюн омюрини, табиатыны, барыны-ёкъуны огренгенинден эди.

Номан джевап бермейип, тек пармакъларыны агъаргъандже сыкъкъаныны корип, кокюс кечиререк, Ржешевский бойле къошты:

– Языкъ, биз о вакъыт губернаторда олгъанда, сизинъ мусульман эскадронларынъызнен бирлешмедик, инат достум! Шимди беяз гвардия ве къырымтатарлар бераберликте бу къызыл маразны Къара денъизге батырыр эдик.

– Сиз озюнъиз къырымтаталарны динълемеге, оларнынъ менфааты неде олгъаныны анъламагъа истемединъиз. Онынъ

ерине баскъы яптынъыз, мени якъаладынъыз, – чересини садедиль косьтерип, джевап берди Номан.

– Амма сиз Русиеге дженкте ярдым этмеге ве джебеге озь учь мусульман полкунъызны ёлламакътан ред эттинъиз…
Энди исе, коресизми, насыл айланды?
Русие бербат ола, Къырымынъыз да онен берабер…
%–губернаторнынъ къабулханесинде отургъан девирден берли баягъы чалларгъан, арыкълагъан, субай корюнишини ипрагъан Ржешевский къолларыны темашалы керди.
– Бу сизинъ фаджиалы хатанъыз олды…
Бунынъ ичюн арбий заманнынъ къанунларына коре, сизни апске алдылар.

– Бу хата дегиль, – Номанда онынъ мунакъашагъа къабилиети уянды.
– Къурултайымызнынъ эсас чизгиси – зорбалыкъсыз, тынч куреш алып бармакъ, бу халкъымызнынъ табиий менлигинде бар.
Ич бир арбий айын-оюнларгъа киришмемек, кимнинъ де олсун, къаныны тёкмемек.
– Номан ачувнен пичен юкленген арабагъа узангъан атнынъ югенини тартты.

– Зорбалыкъсыз! - Ржешевскийнинъ дудакълары къыйышты.
– Ханлар заманында сиз топракъларынъызны ялварув ве дипломат тебессюмлери иле кенълештирдинъизми?
Не къадар къан тёкюльди…

Номан тосат-тосат, этрафтаки шамата ве къычырмакълардан эшитильсин, деп озю де давушыны кучьлендирмеге меджбур эди.
Бир аньге бу ал онъа худжур корюнди – этрафта эр шей девриле, гъайып ола, олар исе – чар субайы ве Къырым сакини мунакъаша чыкъардылар.
Амма Челебиджихан оны раатсызлагъан мевзугъа бутюнлей берильди.

– Ханлар заманында биз кучьлю, сербест ве чокълукъ эдик.
%Амма, сиз, дженабы Ржешевский, къорчаламагъа истеген чар императорлыгъы къырымтатарларны фетх эткен сонъ, эписини дюньягъа савурды…
Мустемлекеден эвель биз дёрт миллионлыкъ халкъ эдик, бугуньде исе олгъаны юз бинъмиз…

Биз Къырымны мустакъиль илян эткенимизнинъ себеби де – дюнья юзюнден бутюнлей гъайып олмасын, деп халкънынъ негизини сакъламакъ эди…

Артында солдатлары окоп къазмакъны девам эткен полковник Ржешевский Номанны динълеерек, сакъалыны къамчы иле къашыды.

– Билесизми не?,– давушыны кучьлендирип ве Челебиджаханны, бесе-белли, къолайсыз алгъа къоймакъ ичюн, – Сиз кимге ошагъанынъызны билесизми? Къолунъызгъа Сервантеснинъ «Дон Кихот» китабы тесадуфен илинмедими?,– деп сорады о.

– Эбет, мен оны эм тюрк, эм рус тилинде окъудым…

– Акълыма шимди бир шей кельди.
Сиз, Челебиджихан, бу къарт атта… дегирмен чархларынен курешмеге кетесиз.

– Курешмек?
Бильмейим.
Мен эр вакъыт вазиетке коре къарар алам.
– Чул тутмайджакъ бу мунакъашадан безген Номан къолуны саллап полковникнен сагълыкълашты ве атны югенинден чекип, кетмеге адым атты.
Ржешевский исе, не ичюндир, онъа джевап оларакъ, арбийдже къолуны шапкесине кетирип, ишмар этти.

Окоптаки солдатнынъ да къолу апансыздан чекесине узанды.
Бу, командири пек сайгъылы бир инсаннен лаф эте, деп беллегенинден олды.

Челебиджихан бир къач адым атар-атмаз, Ржешевский оны кене токътатты:

– Сизге сонъки саатларнынъ хаберини айтмагъа истедим.
Сизинъ ракъибинъиз Джафер Сейдамет Барон Врангельнинъ узерине кирмеге ириштi.
О, Русиенинъ къорчалайыджысына къырымтатарларны имаесине алмакъ мураджатында булунды.
Беяз арекетке садыкъ олурым, деп ант этти ве къырымтатар эскадронларыны умумий команданлыкъкъа теслим этеджегине сёз берди.

Фердинанд Петрович Сейдаметни къырымтатарларнынъ етекчиси оларакъ таныды ве онен ишбирлик акъкъында анълашма япты…
Сонъ?
Сизни бойле малюмат меракъландырдымы?..

– Ич де, – деди Челебиджихан ве болдургъан атына минерек, лафазан полковниктен узакълашты.

IV

Челебиджихан Акъмесджитке Воронцов багъчасы тарафындан кирди. Ёлда пек ёрулгъан аттан энди ве югенинден чекип кетти, ат янъы саибине алышамагъанындан, тосат-тосат онынъ аркъасыны къокълай эди.

Шеэрнинъ энъ зенгин сакини Къырымтаевнинъ чечек зары саибининъ гъуруры олып, о, озь мусафирлерини ерли ве мында осьмеген, тансыкъ чечеклер эм чалыларны косьтермеге сыкъ-сыкъ кетире тургъан.
Чечек зарында Къырымнынъ зенгин табиатына Япон, Индистан, Къытай, Африканынъ аджайип осюмликлери къарыштырылгъан эди.

Туф ве кийик таштан къалангъан къора ичинде оськен багъчасында да чешит тереклер бири-биринден дюльбер олып, кевделеринен ойле худжур къарышкъан эдилер ки, оларгъа бакъып, геометрик шекиллерни огренмек мумкюн олгъан ве бу ал багъча саибини даа зияде гъурурландыргъан эди.

Воронцов багъчасына якъынлашмаздан Номаннынъ бурну кескин куюк къокъуны алды.
Багъчада пычкъы сеслери ве балтанынъ такъылдавы эшитиле, аланларда исе даима ешиль тереклернинъ кевделеринден туташтырылгъан атешлер яна, этрафларында кок шинеллер кийген шаматалы къызыл ордулылар къызына эдилер.
Даа якъында, айтылгъанына коре, йылда бир кере ачкъан нилюфернинъ чечеклерини корьмеге кельген шеэр сакинлери кезген чечек зарында, гвардиялыларнынъ атлары къар тюбюнден от ве солгъан чечеклерни туякъларынен чыкъарып ашай эди.

Йыкъыкъ къорадан Номан учь къатлы эвнинъ вазиетини де корип олды, бу эвге мусафирчен саиби оны чокъ кереклер чагъыра тургъан.
Шимди онынъ козюне чайпалгъан эвнинъ виране алы чарпты, киришинде эвнинъ ве къорантанынъ къоруйыджылары нишаны олгъан эки мермер арсланлар я балта, я токъмакънен сакъатлангъан, шадырванларнынъ чанакълары дарма-дагъын парланыкъ ята, тотлу борулардан акъа берген сув исе эвнинъ этрафында топлана эди.

Баш кириш янында эки солдат тапталгъанындан Номан Къырымтаевнинъ эвинде янъы акимиетнинъ штабы ерлешкенини анълады.

Бу эвге ильк кельгенде саиби Номаннынъ гъаелерине бир кереден къолтуткъан эди.
Къырымтаев эки: къырымтатар окъуйыджылары ичюн «Миллет» ве руслар ичюн «Голос татар» газетлерининъ малиевий теминлевини озь бойнуна алды.

Къырымтаев Челебиджиханнынъ эписи тешеббюслерине къолтутты – Къырымнынъ эписи кошелеринден кельген Къурултай делегатларынынъ ёл парасыны ве мусафирхане масрафларыны одеди.
Озю сиясеттен четленсе де, Багъчасарайда Хансарайнынъ Диван-Али одасында кечкен делегатлар арасындаки мунакъашаларны динълемеге кельди.

«Бельки, мен ичюн де янъы омюр башланыр», – айтмагъа севе тургъан о. – Языкъ, Номан, сен озь гъаелеринънен ве тешкилятчы къабилиетинънен отуз йыл эвельси пейда олмадынъ…
Меним яшайышым бам-башкъа тарафкъа чевирилир эди».

Номан багъчаны ве эвни четтен айланып кечеджек олды, амма бир къач адым атаркен, огюне дивар тешигинден учь къызыл ордулы чыкъты.

– Эй, татар! – деп чагъырды олар Номанны.
Сонъ янына келип, атны бакъмагъа, аркъасыны таптамагъа башладылар.

– Языкъ, пек арыкъ экен, – деди бириси. – Этке кечмез…

Амма джесетлерни чукъургъадже алып бармагъа келишир…
Татар, инкъиляп адындан атынъны мусадере этемиз! – деп, Номангъа къаршы сюнгюсини тикледи о…

Дигерлери онынъ къолундан югенни тартып алдылар, ат кишнеди ве арт аякъларына турды.

Номан индемейип, Аджи Веиснинъ малыны алып кеткенлернинъ артындан бакъып къалды, къарт ёлджуларны союндыргъан айдутлар акъкъында айткъан эди.
Бу ат хырсызлары, гъурбетлер айдутлардан да бетер – ягъмаджылыкъны олар шахсий мухтаджлыкънен дегиль, инкъиляп мухтаджлыгъынен акъладылар, айдутлыкъны янъы мефкюренинъ темелине къойдылар.

«Айды, мен даа тарпанчы унерини унутмадым, имамгъа энъ чапкъыр кийик атны тутып берерим…» – эм тюшюнди, эм дудакъларыны аджджы тебессюм иле якъты Номан, догъмуш чёльге къайтаджагъында пек эминми экен?
Торс тюшюнджелерни ве юрек дуйгъусыны къувмакъ ичюн эвнинъ саиби Къырымтаевни хатырламагъа башлады.

Алтмыш яшында олса да, корюништен сагълам, тендюрист ве гъаелернен толу Къырымтаев, атта севген френк коньягъыны ичип, лафазан ве сырларыны ачмагъа азыр корюнген киби олса биле, озь миллий менсюплиги акъкъында ич бир вакъыт лаф юрсетмей тургъан.
Онен тиджарет ишлери боюнджа таныш я да эвининъ мусафири олгъанлар о, я караим:
Къырымтаев - къырымчакъ, я да эрмени, я да тат олгъанында эмин эдилер

Бу эки беллисиз олгъан тахмин онынъ эвине чагъырылгъан инсанлар ичюн шу арада кельмеге етерли эди, чюнки Къырымтаев насылдыр сыр бильгени киби, о акъта суаллер ве тахминлер чокъ олгъанына бакъмадан, озюни севдирмеге беджере ве даима шенъ, шакъалашкъан бир инсан эди.

Янъы газетлернинъ ильк санлары яхшы сатылгъаныны корип, Къырымтаевнинъ акъчасына Номаннынъ къайнатасы Аджи Сеид де бираз пара къошты.

Базиргянларнынъ къырым инкъилябы ве ярымаданынъ мусталлигинде озь менфаатлары бар эди.

Чокъ йыллар девамындаки котерильмез бергилерден, гумрюкте алынгъан къабарлардан, жандармаларнынъ сыдырмасыдан, москвалы, петербургглы, къазанлы фабрика ве заводлар саиплерининъ инсафсыз ракъиплигинден, кимерде исе чар мемурлары тарафындан сермия ве мулькни садедже тартып алувындан оларнынъ сабырлары тюкенди.

«Къырымтаев ве онынъ буюк къорантасы къайда экен?– къасеветленди Номан.
– Эвини инкъиляп файдасына мусадере яптылар, озю исе къарар беклеп апсте отурадыр…
Сонъра исе онынъ да джеседини Аджи Веиснинъ къарт атында алып барып, умумий чукъургъа ташларлар…».

Къырымтаевнинъ такъдири акъкъында тюшюнген Челебиджихан, бу телюкели олгъанына къулакъ асмайып, шеэр сокъакълары бою кеткенини дуймай къалды.
Къайдандыр пулемет патырдысы ве джевап оларакъ эки кере аткъан тюфек давушы эшитильди.

Бу шаматадан сескенген Номан фенер диреги янында токъталды ве серт эмирни окъумагъа башлады:

«Чар ве Беяз ордуларнынъ сабыкъ арбийлерине къоранталары иле эм де Къурултайнынъ татар фаалерине эки кунь девамында район инкъилябий комитетине келип, сойады, унваны, яшагъан ерини косьтеререк, ресимийлештирильмели.
Ресмийлештирильмегенлер атып ольдюриледжек.
Большевиклер МИК оператив темсильджиси – Розалия Землячка.
Большевиклер Къырым губкомынынъ реиси – Юрий Гавен».

«Оларгъа мензиль керек.
Анда якъаламагъа келеджеклер», – деп, анълады Номан эмирнинъ акъикъий макъсадыны.

Онынъ акълына кельген фикир догъру олгъаныны тасдикълагъан киби, къомшу эвден къоллары артында багълы, козьлеринде джанавар къоркъусы олгъан инсанны алып чыкътылар.
Эки къызыл ордулы якъалангъанны къундакъларнен огге итерген вакъыт девамында, о ялыгъа чыкъарылгъан балыкъ

киби, агъзыны кенъ ача ве насылдыр сызгъырувнен аваны юта эди…

Сокъакънынъ бир тарафындан сафкъа тизилип, къызылордулы аскерлер юрюш япа ве бар сесинен «Интернационал»ны йырлай эдилер.
Дигер тарафында исе оларнынъ къул итаатыны мыскъыллагъан киби, не тапса оны кийген, пулемет шеритлеринен багълангъан чуллу къалпакълы казаклар энине-къонуна кете – инкъиляп олар ичюн къанунсыз-къаидесиз сербестлик олды.
Тосат-тосат къычыра эдилер:
«Яшасын Махно атамыз!»

Бу эки къарма-къаршы олгъан къатты орду тертиби эм де тикбашлыкъ ве анархия левхаларындан Номан вакъиаларнынъ умумий кетишаты ве манасыны анълады.

Я ай еринден тайды, я да сейярелер бир тахтагъа тизилип, вакъытнынъ юваш дёнюмини боздылар.
Вакъыт озь къалыбындан атылып чыкъып, санки делирди, исьян къопарды ве онбаллыкъ фуртуна киби, бири-бири артындан исьян артындан исьян, къыям артындан къыям, бири-бириндан къанлы дженклер догъурып, планларны бозды, умютлерни кести, ынтылышларны токътатты – эм булар сонъки дёрт-беш ай ичинде олды…

Тарих Челебиджихангъа ве онынъ фикирдешлерине омюрлеринде энъ муим ишни битирмек – мустакъиль Къырымны къурмакъ ичюн тамам бу муддетни берди.
Чюнки къызыл ордулыларнынъ тюркюсинде айтылгъаны киби, не чар, не илях ве не къараман – бу муддет ичинде бир шей япмагъа етиштирмез эди – исьян къопаргъан вакъыт къача, ве о къан денъизинде богъулып, озю тынчланмагъандже, оны бир кимсе ве ич бир шей токътатамаз эди.

Эвеллери шаматалы шеэр базары олгъан ерден кечкенде Челебиджихан яланчыкътан къум ве чёплюкнен орьтюльген джесетлерни корьди, олардан къою, татлы кукюрт къокъусы келе эди.
Тамам бойле къокъуны Номан Воронцов багъчасы ичинден, Къырымтаевлернинъ эви янындан кечкенде дуйды…

Базарны ашыкъчанлыкънен кечип, Челебиджихан чешит – кадет, социал-демократ, большевик, ишчи фиркъаларнынъ – олар Къырымда бу дёрт-беш ай ичинде пек чокъ олдылар – штаб-мескени олгъан ве Халкъ эви, деп адландырылгъан бина янында адымларыны бираз сакинлештирди.
Эписи бу уфакъ-тюфек фиркъаларнынъ программалары, ерли хасиетлерге бираз риает этерек, айны адлы Петроград фиркъаларнынъ эгизлери эди.

Шимди Номаннынъ огюнде якъында мында олып кечкен къанлы урушлар нетиджесинде баягъы ипрангъан ве базы ерлерде йыкъылгъан, къуршун эм де топ деликлеринден бус-бутюн оюкъ толу бина тура эди.

Халкъ эвининъ даа йыкъылмагъан сол къанаты янындаки къызыл ордулыларнынъ джиддий черелерине коре, мында Акъмесджитнинъ инкъилябий комитети ерлештирильди.

Челебиджихан ве Джафер Сейдамет арасында чокътан туташып тургъан, яваш-яваш пишкен, лякин оны кимсе, атта Къурултайнынъ азырлавына фааллик косьтерген ве сонъра онынъ Президиумына ёлбашчылыкъны бойнуна алгъан Али Боданинский.
О, Номаннынъ устазы оларакъ, онъа миллий акимиет башы вазифесинде чалышмагъа ярдым эте, насиат ве тевсиелер бере тургъан.

Сейдамет - пек дикъкъатлы, икметли Къурултай азалары дуймагъан джиддий дава бу Халкъ эви себебинден тышкъа кусьти, амельпервер, деренсырлы, фикирини бир кереден ачыкъ бильдирмеген ве макъсадына етмек ичюн даима уйгъун бир саниени беклеген инсан олып, Халкъ эви этрафында дава ачылгъаныны Къурултай векиллерини озь тарафына чекип алмакъ ичюн келишкен бир вакъыт сайды.

Номанда сиясетчининъ акъыл-фикирнен иш корьмек ве керек ерде сувукъкъанлы олмакъ къабилиети худжур бир тарзда эеджанлылыкъ, иджадий шахсиетнинъ арекетченлиги иле къошулып, къарыша, бу эеджанлылыкъ исе оны мусаллат гъаелер догъмасына ве оны амельге кечирмегендже, акъыл делиллерине риает этмейип, токътамагъа изин бермеген бир табиат чизгиси эди.

Акимиет тешкиль олунгъан сонъ, Челебиджихан Халкъ эвинден дигер фиркъаларны къувып, анда Директория азаларыны ерлештирмек къарарына кельди.
Гузель, мимарлыкъ джеэттен надир бу бина онъа тек акимиет эви дегиль де, тарихий нишан, къырым халкъы ичюн янъы девир башлангъанынынъ тимсали, тамам Багъчасарайдаки Хансарай асырларджа ханларнынъ сарсылмазлыгъы ве къудретининъ тимсали олгъаны киби корюнди.

Демократлыкътан узакъ ве инкъилябий далгъа догъургъан фиркъаларгъа чыдамлылыкъны ич бир заман косьтермеген Сейдамет, не ичюндир, инатлыкъ этти ве Къурултайда олгъан музакерелер вакътында Челебиджихан Халкъ эвине монополия япмагъа истегени акъкъында айтып, бу арекет Къырымда чокъфиркъалыкъ, сербест сайлавлар ве эписи фиркъаларнынъ мусавийлигини тасдикълагъан Анаясаны боза, деп чыкъты.

Халкъ эвинден кочюрильген фиркъалар исе Миллий фиркъа ве Къурултай ярымадада екяне акимликке малик олмагъа истегенини ве мустебитлик япкъанында къабаатлайджакъларынен къоркъузды.
Челебиджиханнынъ акимиетине къатий душман олып, бу фиркъалар Къурултайгъа къаршы бирлешир ве атта граждан дженки ачылмакъ хавфы олгъаны акъкъында сёйледи.

Сейдамет Номанен даа студентлик заманындан дост олгъанына бакъмадан, Челебиджиханнынъ назм табиатыны, хусусан, оны бирде-бир гъаеге берильген сонъ, этрафтакилернинъ делиллерине риает этмейип, оларнынъ икметли сёзлерине къулакъ асмайып, озь фикринден вазгечмегенини козь огюне кетирмеди ве эписи бир бу фикирде къандырмагъа тырышты.

Челебиджихан исе озь дегенинден таймайып, эп хаяллана эди: Халкъ эвини Акимиет эви япмакъ онынъ ичюн садедже кабинет ве язы масаларнынъ саиби олмакъ дегиль де, къырымтатарларнынъ сербестликке ынтылгъан чокъйыллыкъ гъайретине сонъ сызыкъ чеккен акимлик тимсали эди.
Хышым бир шевкъ иле Номан сафдашларына, керек олса, мусульман эскадронлары ярдымынен Директория эвинде ерлешеджегини айта тургъан.
Бу огърусыз фикирни онъа бу вазиетте озь кярыны къыдыргъан Къырымнынъ биринджи коммунисти Фирдевс

мусаллат эте эди, о, Челебиджихангъа Москва ве Петербургда инкъиляпчы большевиклер сарай ве буюк биналарны запт эткенде, огюне-артына бакъмагъаныны мисаль кетире тургъан.
Сол радикал Фирдевс, Къурултайда озь тарафдарларыны Къурултайда Челебиджиханнынъ меркезджилеринен бирлештирмек ниетинде олып, большевиклернинъ чокъ керелер сыналгъан усулындан файдалана:
«Башта дава ачайыкъ, сонъ исе бир шей олып чыкъар…», яни, макъсады – Петербургда олгъан инкъилябий алеклетлернинъ узакъ давушы мында да келип чыкъкъаныны беклеп, вакъыт созмакъ, сонъ исе иттифакъдашларыны да умумий инкъиляп атешине атмакъ мумкюн эди.

Амма Сейдамет де дегенинден къайтмады ве Къурултайда эм де Директория азалары арасында онынъ тарафдарлары чокълашкъаныны корип, Номан Халкъ эви меселесине дигер, уйгъунджа бир вакъытта къайтмагъа разы олды.

Эгер Челебиджихан ичюн акимиет (къырымтатаргъа энди къач вакъыттан берли бойле укюмдарлыкъ къолуна тюшмегени, эм де ребернинъ яшлыгъы ве теджрибесизлиги себебинден хаталар япылса да) озь халкъына хызмет эте.
Сейдамет, башта юваш ве индемез амельперест инсан, Русиедеки вакъиалар пек тез бири-бирини денъиштирип, эп якъынлашкъаныны сезерек, шахсий менфаатларыны ве менлигини огге сюрди.
Онынъ фикриндже, ал-азырда онынъ шиддетли арзусы омюрге кечкени, укюмдарлыкъкъа ёл ачылгъаны киби корюнди.

Амма не Челебиджихан, не Сейдамет, не де оларнынъ сафдашлары тарих оларны ялынъыз эриштиргенини, озю яраткъан умютлерни мыскъыллап, базыда исе «якъын» икъбальге инангъанларнынъ гъаелерини ве шиарларыны биле денъиштирмеге меджбур этип, чокъсу алларда башкъа тарафкъа чевиргенини бильмей эдилер.

Бойлеликнен, Челебиджихан къыскъа бир муддет ичинде Сейдаметнинъ тарафдарлары иле олгъан къызгъын мунакъашалар ве вазиетке коре озь шиарларыны ве гъаелерини денъиштирмеге меджбур олды.
Чюнки Къурултайны сакъламакъ макъсадында эди, о, разы олмагъанларнен умумий фикирге кельмеге,

барышыкълыкъкъа иришмеге ойле истей эди ки, атта акимиетке Халкъ векиллери меджлисининъ азаларыны, большевиклерни ве асыл къырымтатар халкънынъ делегатларыны кирсетмеге теклиф этти.

Амма Челебиджихан озюне ер тапмагъаныны, шашмалагъаныны, хаталар япмагъа башлагъаныны корьген ве эндиден сонъ эписи янъы теклифлерни ред этмеге къарар берген Сейдаметнинъ тарафдарлары бу гъаени де къабул этмедилер.

Сейдамет Къурултай векиллерининъ чокъсуны озь тарафдары япкъан сонъ, Челебиджихан акимиетни озь къолунда сакъламакъ ичюн ич бир вакъыт ялан айтмакъ, япмайджакъ шейлер акъкъында ваде бермек, фитне сачмакънен огърашмайджагъыны билип, сонъки урушны азырлады.
О, эр шейни эвельден догъру эсаплады.
Къурултай ве акимиетнинъ бирлигини сакъламакъ, энъ муими исе, къырымтатарларнынъ сербестликке умютлерини узьмемек ичюн Челебиджихан истифагъа чыкъты ве чёльге, догъмуш Буюк-Сонагъына чыкъып кетти…

Он кунь сонъра исе, Фирдевснинъ большевиклери, Акъяр денъизджилерини ярдымгъа чагъырып, Къурултайны да, Къырым акимиетини де тар-мар эттилер…

Энди исе, аякътан башкъа къоюлгъаны киби, бус-бутюн виран этильген Акъмесджитке къайткъан Номан даа якъында «Миллет» ве «Голос татар» газетлерининъ бир къысмыны дердж эткен ве тюрктилли окъуйыджылар арасында энъ мешур олгъан Исмаил-бей Гаспралынынъ «Рус мусульманлыгъы» рисалесини 1881 сенеси чыкъаргъан, шеэрде белли Спиро басмаханесининъ янында кече эди.

Узакътан Номан басмаханенинъ къапусы янында сувукътан де бир аягъы, де дигер аягъыны денъиштирип баскъан козетиджи къызыл ордулыны корьди.
Бинагъа якъынлашкъанда исе таныш къаравул Велиджан раскельди.
Чокъ йыллар мында чалышкъан инсафлы бу инсан, бесе-белли басмаханенинъ мулькю сакълангъанында къанмакъ ичюн кельди.

Челебиджиханны абайлагъанынен о, къызыр шальварларына сюрюне-сюрюне, къаршысына чапты.

– Азретим, не ола, не ола! – эеджаннен сёйледи Велиджан.
– Бакъынъыз, мени чокъйыллыкъ хызмет эткен еримден бу ябанджы къувды, – ишмар этти о умютсизликнен къызыл ордулылынынъ тарафына…
– Сиз озюнъиз шаатсынъыз, – девам этти о, толып ташкъан къальбини бошатаракъ. – Кимсе ич бир вакъыт изинсиз газетинъизнинъ бир нусхасыны биле алып чыкъып оламай эди…
Энди исе не олып чыкъа, эр шей зарар-зевал…

Велиджан Челебиджиханнынъ меджалсыз бетине дикъкъатлыджа бакъып, о ёлда пек ёрулгъаныны сезди ве элинен агъзыны къапатып, лафыны кести.

– Чырайларынъыз къачкъан…
Эвимнинъ мусафири олунъыз, мен якъын яшайым.
Аллагъа шукюр, эвимизни даа муурьлемедилер, апайым, къызларым сагъ-селямет…

Велиджан шашмалагъанындан эдепни де унутып, Челебиджиханны бираз къабаджа омузындан къучакълады, ве олар яры-ярыгъа одунгъа кесип чыкъылгъан багъча яныңдан ёлны къыскъартып, догъру Велиджаннынъ эвине кеттилер…

V

Акъайлар софра башына кечкенинен, Велиджаннынъ къадыны къаве кетирди ве бойле къыйметли мусафир эвинде олгъанындан чекинсе де, озюни эдепсиз косьтермемек ичюн сёзге къошулды:

– Къызларымызны, азретим, акърабамызгъа, узакъ чёль коюне ёлладыкъ…

– Эбет, эбет, – азырлыкънен лафыны къадынынынъ агъзындан алды Велиджан.
– Вакъыт ойле…
Бизим халкътан къызларны, аскерлер весикъа тешкеремиз, деп токътаталар…
Намусларына къаст эткен аллар да ола.

Мусульман къорантасы ичюн бу насыл аджыныкълы вакъиа олгъаныны сизге айтмакънынъ аджети ёкъ…

Бу эеджанлы нутукътан сонъ эв саиби таван ве диварларгъа сакъынып, санки бирев эшитир деп, фысылдамагъа башлады:

– Билесизми, Джафер Сейдамет Акъмесджит запт этильмезден эвель къачып кетти…

Бу хабер оны пек эеджанландыргъаныны косьтермемек ичюн Челебиджихан меракъ косьтермеген давушнен сорады:

– Къайда экен?

– Тек Алла биле.
Тюркиеге я да Романиягъа – башкъа бармагъа ер ёкъ.
Эм билесизми, янъы акимиет – ана шу чарнынъ акъ ордусындан бизни къуртараджакъ, деп беллегенимиз большевиклер эалини, Сейдамет къайда олгъаны косьтерильмесе, олюм джезасынен къоркъуздылар.
Эр ерде къыдыралар, апансыздан эвлерге басып кирелер…
Фирдевснинъ адамлары Джафернинъ бир къач сой-акърабасыны оларгъа теслим эттилер, деп эшиттим, оларны я атып ольдюрдилер, я да даа реине киби туталар.
Къачакъ къайда сакълангъаныны айтмаларыны талап этелер.
– Ишанчыны косьтеререк, Велиджан сувукъ къолуны Челебиджиханкине къойды.
– Сизге де, азретим, бир ерге кетмеменъизни меслеат берир эдим, шимдики зий-чув ичинде джоюлмакъ енгиль…

Велиджан айткъаны акъкъында тюшюнерек, Челебиджихан къавенинъ сонъки ютумыны ичип, фильджанны софрагъа къойды.

– Мен къадеримни сафдашларымнен берабер къаршыламакъ борджлум…
О насыл олса да…

– Э-э, мен билем, – мусафирнинъ делиллерине къолтутмаса да, элемнен джевап берди Велиджан.
– Сиз ич бир вакъыт бош айтмайсыз…
Буны мен сизинъ Къурултайдаки чыкъышларынъызны окъуп анъладым…

Челебиджихан бу аджджы хатырлавларны къозгъалткъан лафларны девам этмеге истемейип, джевап къайтармады.

Велиджан да, мусафирнинъ кейфи ярамай олгъаныны сезерек, назикане сусты.
Шу себептен пейда олгъан сукюнетте араба къапугъа ургъанлар, оларны парламагъа истеген киби корюнди.

Велиджан сескенди ве «Бар, ач», дегени киби, къадынына ишмар этти…

Одагъа къолунда насылдыр зарф иле яш къувурчыкъбашлы, къызыл янакълы инсан кирди, оны эки къызылордулы рефакъат эте эди.
Номан мезкюр адамнынъ биринджи айткъан сёзлеринден о, ортаёлакълы олгъаныны анълады.
Къалпагъыны, инкъилябий моткъа бойсунып, фуражкагъа денъиштирген бу инсан, босагъадан атлагъанынен эм де Номаннынъ козюне бакъкъанынен, башындакини чыкъарды ве къолунда эзмелеп, тез-тез бир шейлерни анълатмагъа башлады.

– Эй, татар, русча сёйле.
Ким биле сизни, – сертликнен деди оны озгъаргъан арбийлерден бири.

Онынъ буюкбурунлыгъыны бираз бастырмакъ ичюн Номан:

– Бизде Къырымда эки девлет тили бар – къырымтатар ве рус…

– Инкъилябий акимиет бутюн сизинъ къанунларынъызны лягъу этти, – тиль къайтарды серт къоруйыджы ве сёзлерини тасдикъламакъ ичюн пармакъларынен чертти.

Чапар энди агъзыны ачмайып, зарфны Челебиджихангъа узатты.

О да, индемейип, зарфнынъ муурини бозды ве ичиндекини козьден кечирди, бу муфти Таврия губерния комитетининъ башы Ю.П. Гавеннинъ соргъусына, Акъяргъа чагъырылгъаны акъкъында буйрукъ олгъан бильдирюв эди.

«Демек, та Джанкойден меним артымдан такъылып юрдилер», – кельди Номаннынъ акълына.

Челебиджихандан суаллер динълемекни арткъач сайып, учю де эвден чыкъып кеттилер.

– Мен сизнен бараджам, – эминликнен айтты Велиджан, ичинден Челебиджиханнынъ юзюнде къасевет я да, аз да олса, эеджан сезильмегененине шашып.

– Мени анавы эки силялы озгъарыр.
Эв янында беклейлер, – озюни сыкъмайып айтты Номан.
– Сен озюнъни хавф астына атма…
Сени Фирдевснинъ адамлары озь эвинъде мени сакълагъанынъда къабаатлай билелер.
Къолтуткъанынъ ичюн…
Янъы акимиетке озюни косьтермеге истеген бизимкилер агъасы къардашыны акъылгъа сыгъмагъан джинаетлерде къабаатламагъа азырлар.

Олар озгъарыджылар силясы иле Номанны Акъяргъа машинанен алып бармакъ ичюн сачакъ тюбюнде беклейдирлер, деп тюшюнип, эвден чыкътылар.
Ве эв янында кимсе олмагъанына шашып къалдылар.

Челебиджихан ве мусафирчен къонакъбай шашып тургъан вакъытта якъын бир ерде кескин пулемет пытырдавы, кийик сеслер къулакъларны йыртты.
Бекчилер табиий дуйгъуларына бойсунып, не олгъаныны, ким багъыргъаныны бильмек ичюн чапып кеттилер.

Номан ве Велиджан сачакъ тюбюнде оларны беклеп турдылар.
Айырылыкънынъ агъыр дакъкъаларыны насылдыр йымшатмакъ ичюн Велиджан сомурданмагъа башлады:

– Эр ер къалабалыкъ, алекет…
Сизинъ озгъарыджыларынъызны пулемет ургъан олса эди…
Акъяргъа дегиль де, сизге Тюркиеге кетмек вакъты кельди, азретим.
Алла озю къысметинъизни ача…

Велиджан оны соргъугъа озгъармасын деп, бекчилер олмагъанына эв саибинден эксик тааджипленмеген Челебиджихан оны тынчландыраракъ:

– Тюшюнирим, къайда ве мытлакъа сизге хабер этерим, – деди.

– Тюркиеге, Тюркиеге, – мусаллат этти Велиджан.
– Барон Врангель Къырымдан къызылларны къувгъан сонъ сиз, азретим, къайтарсынъыз…
Биз дуа этерик эм де беклерик…

VI

Янаша шеэр багъчачыгъына кечип, Номан даа бир къач вакъыт бекледи: бельки, Велиджаннынъ эви янына оны озгъараджакъ бекчилер чапып келирлер, деди.

Бу ярым йыл ичинде Номанны энди экинджи кере Акъяргъа соргъугъа чагъыргъан эдилер.
Даа бираз беклеген сонъ, Челебиджихан такъдирни сынамайым, деп озьбашына, частына ёлджу машиналар я да арабалар тюшсе, оларда, тюшмесе, джаяв бармагъа къарар алды, губерния комиссары дженабы Богдановнынъ соргъусында энди бир кере олгъан сонъ, ёлны яхшы биле эди.

О заман, июль айында Къырымдаки вазиет бугунькинден пек айырыла, семетдешлер де озюни эмин ве сербест дуя эди.
Бу сербестликке тойгъандже къуванаракъ, Челебиджиханны ве Сейдаметни Акъяргъа алып кеткен якъалав машинасы артындан онларнен атлы сафдашлары озгъардылар, олар Сейдаметке Истанбулдаки талебелик заманындан эбедий достлукъта ант этип, энди онынъ тарафындан идаре этиле эдилер.

Къырым Джумхуриетининъ кок байрагъыны ельпиреткен базы атлылар машинадан огге чыкъа ве бекчилерни эриштире, озь етекчисини къорчаламагъа азыр олгъанларыны нумайыш эте эдилер.

Номаннынъ бу зиярет акъкъында хатырлавларыны, Акъмесджитке кельмезден эвель раскельген ве о заман губернаторнынъ ярдымджысы олгъан полковник Ржешевский сильтем олды.

О сыджакъ июль куню Ржешевский озь пенджересинден атларыны ойнаткъан йигитлерни корип, шашмалагъан эди.
Челебиджиханны девлетке хиянетликте къабаатлагъанларына наразылыгъыны бильдирип, атлылар азбар ичинде доланып, яйгъара къопардылар, къабааты исе шунда эди ки, о Къурултайнынъ къарарынен яратылгъан мусульман полкларыны джиан дженкининъ джебелерине ёлламакътан ред этти.

Биринджи соргъуда Челебиджихан огюнде ярашыкъсыз, агъыркевдели, нефеси-нефесине етишмеген ве къолтукътан зорнен тургъан асылзадени корип, Богдановнынъ сахте сертлигине бир кереден къыймет кести.

О, къоркъузгъан, хиянетликте ве да бир сыра гуняхларда къабаатлагъан губернаторгъа истегени къадар лакъырды этмеге берген сонъ, тешеббюсни озь къолуна алып, уджюмге кечеджегинде къарар алды.

Къыркъ яшына барыр-бармаз бир сыра хасталыкъ къазангъан Богдановнынъ хызметдешлери оны джесюр ве гъайртели инсан сая эдилер.
Бунынънен берабер, онда йымшакълыкъ ве алидженаплыкъ олып, укюмдарлыкъкъа девамлы вакъыткъа ёлланылгъаныны беллеп, о къырымтатарларнынъ козюне кирмеге тырыша эди.
Айны шу фикринден Челебиджихан файдаланмакъ истеди ве Богдановгъа онынъ иле адий бир къырымтатар дегиль де, халкъ етекчиси къонушкъаныны косьтермеге арекет этти.

Мезкюр себеп иле Челебиджиханнынъ тюбю-тамырыны огренген Богданов, огюнде алий малюматлы, акълыгъында эмин ве яш чагъындан озюне халкъыны императорлыкънынъ эзиетинден азат этмекни макъсат къойгъан зиялыны корьди.

– Фикринъиздже, татар полкларыны Ватан имаесине ёлламагъа ред этип, сиз догъру япасыз ве ватанперверлик косьтересизми?
Къырым даа Русиенинъ бир къысмы ола да, – бираз ийлекярлыкъ косьтерип ве субетдеши бу суальде сахтеликни дуяджагъындан къоркъып, сорады Богданов.

Номан бу догърудан-догъру берильмеген суальге азыр эди.
Онынъ ичюн къатты сеснен ве эминликнен бойле деди:

– Рухсет этсенъиз, губернатор, мен бир-эки шейни къайд этейим, мен сизинъ огюнъизде Къурултайда иштирак эткен ве озь укюметини сайлагъан халкъымнынъ чокълугъыны такъдим этем.
Бу къарарнен Къырымнынъ етмиш файызыдыр.
Демек, биз императорлыкънынъ муаребесине озь баба, огъул, агъа-къардашларымызны ёлламамакъ къарарыны алып, биз ичюн рей берген чешит миллет гражданларнынъ ирадесини эда этемиз.
Мен ве меним сафдашларым илериде де тынчлыкъсевер халкъымызнынъ ирадесини козьде тутаджакъмыз, – джевап берди Челебиджихан козьлерини Богдановнынъ кескин, беденге кечкен бакъышындан алмайып.
– Меним сёзлеримни догъру анъларсыз, деп умют этем, – деди о пенджере янындаки кучюк маса башында онынъ сёзлерини гъайрет иле язгъан Ржешевскийнинъ тарафына бакъып.

Богданов зорланып къолтукътан котерильди ве балабан, яры диварны къаплап алгъан Къырым харитасына чевирилип, устюнде къарандашнен насылдыр къайд япты.
Сонъ Челебиджиханнынъ тарафына башыны тез чевирип, енгильден ырджайды:

– Амма бакъынъыз, дженклешип, арбий алышкъанлыкъларны алмагъан, казармалардан чыкъмайып, яваш-ваш низам-тертибини джойгъан орду сизге неге керек?

– Февраль инкъилябы ве ондан сонъки чарнынъ тахтындан ред этмеси бизге, къырымтатарларгъа юрек бермекнен бир сырада бизни буюк денъишмелер япмамызгъа рухландырды.
Амма къурум ве акимиет денъишкенде сыкъ-сыкъ олгъаны киби, шимди ич бир къанун-къаиделерге бойсунмагъан чешит анархистлер баш котерелер.
Къырым да истисна олмады.
Биз ордумызгъа яш йигитлеримизни джельп этип, Къырым сакинлерини хырсызлыкъ, зорбалыкъ, ягъмаджылыкътан къуртармагъа меджбур олдыкъ…

Богданов динъленильди, санки Челебиджиханнынъ сонъки сёзлери кескин сесинен берабер даа авада уча эди.

– Чар акимиети сизге не яманлыкъ япты? Мына нени анъламагъа истейим, – кене айнеджилик косьтерип айтты Богданов.

Губернаторнынъ сесинде йымшакълыкъ дуйгъан Номан рухланды ве мунакъашаны ачыкъ-айдын лафлар иле даа да кескинлештирди.

– Чокъ шей, даа догърусы – эр шейни.
Аман-аман юз къыркъ йыл амельдеки къыргъынлыкъкъа биз исьянсыз, давасыз даяндыкъ, даима тынчлыкъны сакъламагъа тырышып, тек Алланынъ рахимине умюдимизни багъладыкъ…
Императорлыкънынъ халкъыма къаршы япкъан джинаетлери акъкъында къыскъадан ве дуйгъуларны къарыштырмайып айтайым, сёзлеримнинъ догърулыгъыны теткъикъатлар ичюн ачылгъан чар гизли хызметлеринынъ архивлеринден огрене билесиз.
Иште, бу зорбалыкъ ве баскъыларнынъ тек эсас къысмыны тарифлейим.
Гонъюллеримизден динимизнинъ рухуны гъайып этмек макъсадынен мусульман ибадетлеримизни япкъанымыз ичюн чешит джезалар, якъалавлар, джёремелер.
Бунен берабер, руханийлеримизни меркезден кельген къарарларгъа бойсунмагъаны, атта исьян къопаргъаны сахте къабаатлавлар, акъикъатта исе къаршылыкъ ич бир заман олмагъан.
Бу етмегени киби, изинсиз эдебият сакълавында шекленювни огге сюрип, эвлерде, джамилерде, медреселерде тинтюв ве якъалавлар.
Юз йылларнен муминлер Мукъаддес ерлеримизге аджылыкъкъа бол-сербест барып къайткъанлар – бунъа да, махкемеге чекильмек къоркъузувлар иле ясакъ къоюлды.
Джамилердеки ве медреселердеки имамлар, атта баш муфтининъ сайланмасына къарышмагъа башладылар, сайлангъан инсанлар акимиетке бойсунгъан, озь вазифесинден гъайры чар гизли хызметлерининъ авалесини эда эткен ве муминлер арасындаки лафларны керекли ерге еткизген бир махлюкълар олмасына ириштилер…
Я къырымтатарларагъа чешит себеплер косьтерип, Къурултай, топлашувлар отькермекни бермегенлерини айтайыммы?
Мухтаджларгъа, фукъарелерге ярдым къолуны узаткъан хайрие джемиетлери акимиетке не яптылар?

Оларны да ясакъ эттилер…
Бу мен айткъанларым халкънынъ зытына тийип, сабыры тюйкенмесине ве чюрип къалгъан императорлыкътан айрылмагъа арзу ве макъсат япмасына етерли дегильми? – деди Челебиджихан джюрьатнен аякъкъа къалкъып, о, бойле турса, онынъ сёзлери Богдановгъа ве кятип Ржешевскийге яхшыджа эшитилир ве анълайышлы олур, деп белледи.

– Девам этинъиз, – разылыкънен котерди къолуны губернатор. – буларны бильмек ишим ичюн пек муим.
Мен халкъынъызнынъ ишанчыны къазанмакъ ичюн онынъ арзу-умютлерини бильмек кереким.
Баскъы ве такъиплер – бу меним усулым дегиль, эм де вазифем дегиль…
Зулум империалистик дженк девам этсе де, арбий къайгъырувлар эм корьгезме ватанперверликке урунып, девлет кенарлардаки тынч яшайышкъа кимсе къулакъ асмай, я да, сиз къайд эткенинъиз киби – эр шей анархистлер ве чешит ийлекярларнынъ къолуна берильген…

Номан отурды ве тюшюнджеге далды, сонъра:

– Ичимдеки энъ къайнап ташкъаныны ифаде этейим…
Эгер руханийлер мемурлар огюнде боюн эгмеген, вазифелерни эда этмеген олса, оларны сагъгъа-солгъа ислямджылыкъ ве тюркчиликте къабаатламагъа башлай эдилер…
Буны билип айтам, чюнки озюм эки медреседе окъудым…
Сёз сырасы, мектеплер акъкъында: эм диний, эм де дюньявий.
Мемурлар чешит маначыкълар тапып, янъы мектеплер ачылмасына, эски мектеплернинъ кенишлетмесине къаршы чыкъа тургъанлар.
Оджаларгъа да даима баскъы япылгъан, эвлерини тинткенлер, озьлерини якъалагъан, ярымаданынъ энъ узакъ, сагъыр кошелерине ёллагъанлар.
Я мутхиш цензура ве къырымтатар тилинде басма неширлернинъ къапатылмасы – булар эписи халкъымыз джаиль, дюнья медениетинден, янъы бильгилерден, япылгъан ильмий кешфлерден узакъ къалмасы ичюн япылды.
Чарлыкънынъ медений сиясети он йылларджа тамам бойле эди…
Бундан да гъайры, бизни тамырларымыздан узьмек, кимлигимизни унуттыртмакъ ичюн шеэрлер ве койлернинъ,

озен ве голлернинъ асыл, къырымтатар адлары денъиштириле, бойлеликнен топографик абдаллыкъ ашлана эди…
Эм ойле вазиет, текрар айтам, чар укюмдарлыгъынынъ юз отуз алты йылы девамында укюмсюрди…

Кабинетнинъ пенджерелеринден кельген шамата эп кучьленгени себебинен сонъки сёзлерни Челебиджихан давушыны пек котерип, эр кес эшитсин, деп айтты.
Богданов пенджереден бакъты ве атлы эм де пияде тургъан, Номанны азат этильмесини талап эткен адамларнынъ кескин давушларындан сагъырланып, ичке чекильди.

Ахыр-сонъу шашмалагъан губернатор Ржешевскийге буйрукъ бермеге меджбур олды:

– Барынъыз, оларны тынчландырынъ.
Челебиджихан алий команданлыкънынъ эмрине бойсунмагъаны ичюн девамлы апс джезасыны къазангъан олса да, Кырымда тынчлыкъны сакъламакъ макъсадынен, манъа берильген укъукъкъа бинаен, оларнынъ еткечисини месулиеттен бошаткъанымны айтынъыз, – деди о.

Ржешевскиий къапудан чыкъты, Челебиджихан исе Богдановнынъ къаршысына ёргъунлыкъ иле отурды, амма кене де эминликнен эм эвельки къатты сесинен:

– Илериде биз ойле яшамагъа истемеймиз ве яшамайджакъмыз, атта мени ве сафдашларымны хаин оларакъ атмагъа алып барсалар биле…

– Эбет, мен архив материалларындан сиз тариф эткенлеринъизни терендже огренмек кереким, – фикирлерини белли этмеден джевапланды Богданов.

Юзюнде тааджип иле къайткъан Ржешевский къолунда бир десте кягъытны ёлбашчысы огюне къойды.

– Мында он беш бинъ имзасы олгъан бу дженапны азат этмек ичюн талап, – сесинде енгиль мыскъыл эшитильген сеснен деди Ржешевский.
– пек атешин йигитлер, багъыралар, сёз къыстырып оламадым.
Иште, баскъы япалар…

Богданов гурь къашларыны тааджипнен котерди ве къыхылдап:

– Къач…?
Я бу эалининъ ярысы да…
Атешин дегенинъиз киби, исьян къопарып олалар…
Билесизми, Ржешевский, мында меним вазифем къырымтатарларнен самимий мунасебетлер къурмакъ, оларнынъ ишанчыны къазанмакъ – тек бу шарт иле бизим лейхаларымыз омюрге кечеджек.
Аксине ола билеми?
Татарлар – асыл халкънынъ къолтутувысыз олурмы?
Дженабы Челебини семетдешлерине озгъарынъыз, къайта берсин, Алла ёлуна…
Апансыздан Номангъа мураджаат этти.
– Тек токътаманъыз, тюшюнгенлеринъизни илле омюрге кечиринъ.
Дженк ве исьянлар, беязлар ве къызылларнынъ чатышмасы вакъытны эп сыкълаштыра, эп тезлештире.
Манъа халкъынъыз иле достлашмакъ ве онъа, аз да олса, ярдым этмек ичюн не къадар вакъыт айрылгъаныны белли дегиль.
Онынъ ичюн чалышынъыз.
Эгер сиз ишке къабилиетли мемуриетни яраткъанынъызны ве сайлавджыларнынъ ишанчыны джоймагъанынъызны корьсем, мен темсиль эткен кадетлер фиркъасы, меним теклифим иле Девлет думасында мустакъиль Къырым джумхуриетини танымакъ меселесини къояр…

Джафер Сейдамет халкъны къандырып, оны азат этмек талабы астында имзалар топламакъ ичюн насыл тырышкъаныны Челебиджихан пек яхшы биле эди.
Айны бунынъ устюнден газетлерде яйгъара къопарып, мезкюр акимиетни алий руханийге – муфтиге къол котергенинде къабаатлап, устазы Али Боданинский де ойле чалышты ки, атта чар, тахтындан ред этмеген олса, сескенир эди…

Губернаторнынъ мемуриетинден чыкъкъан Челебиджихан биринджиден озь айгъыры Фарияны корьди.
Насылдыр койдеши оны мында Буюк-Сонакътан юз километр ёл юргюзип кетирген, чюнки атнынъ саибини азат этеджеклеринде эмин эди.

Халкънынъ алгъышлавыны эшитерек, Челебиджихан йигитчасына эгер устюне учып минди ве атлы топлумны пешинден такъып, Багъчасарай тарафына ёл алды...

VII

Богдановгъа шу зораки зияретини Челебиджихан шимди, Акъяргъа ярым йыл ичиндеки экинджи кереси соргъугъа чагъырылгъанда хатырлады.

Акъяр Номан ичюн эр даим ябанджы, Багъчасарай я да Кезлев киби табиий муиттен яратылмагъан киби корюне эди.
Ачыкъ авада осип чыкъкъан чёллю шеэрнинъ сокъакълары онынъ коксюни сыкъкъаныны, толу нефес алмагъа бермегенлерини сезе эди.

Шимди онынъ къасевети юз кере артты.
Эм де Сейдамет, Боданинский ве дигер сафдашлары, эгер керек олса, ярдымгъа кельмейджегинден дегиль.
Ве эм де ич бир ерден ярдымны беклемесе де.
О яшагъан йыллар, о япкъан ишлер насылдыр топланды ве такъдир огюнде онынъ джевабы киби олды.

Бир къач вакъыт, тереклер ве эв кошелери артында сакъланып, Челебиджиханны Велиджан такъип этти, сонъ козьден гъайып олды.
Бесе-белли, о таныш-билишлерге муфтини махкемеге чагъыргъанлары акъкъында хабер даркъатты.
Чюнки Акъмесджитнинъ дживарына чыкъкъанда Челебиджихангъа къоруйыджы оларакъ бир къач яш къошуладжакъ олды.
Номан оларны бу иштен вазгечмелеринде къандырды.
Муфтиге ярдым эткенлери ичюн оларнынъ ана-бабалары, балалары зарар корьмек мумкюн эди…
Чюнки бу вазиетте къырымтатарнынъ эр бир адымыны акимиет баш бозукълыкъ, янъы тертипке бойсунмаюв киби таныр эди.

Къырымтатарларнынъ козюне алидженап, намуслы губернатор, ерли тиль ве адетлерни огренмеге башлагъан мемур оларакъ корюнмеге истеген Богданов, тезлешкенинден вакъытнынъ озю тикине тургъаны себебинден, ярым йыл — бир йыл ичинде Къырым ичюн он

йыллар девамында япылмагъан ишлерни япмагъа етиштирмек кереклиги айткъаны ачыкъкозьлюлик япкъан экен.
Энди декабрьнинъ ортасында, Челебиджиханнен даа ярым йыл толмаздан, нутукъчы ве тешвикъатчы Юрий Петрович Гавен ёлбашчылыгъында арекет эткен Акъярнынъ матрослары кадетни Булгъарыстангъа къачмагъа меджбур эттилер, андан исе Богданов Парижге кочьти.

Бу вакъыт ичинде, бири-бирине денъиштиререк, Челебиджихан ве Сейдамет – эки буюк, озьара дженклешкен тарафлар арасында чёкюч ве орьсю арасында киби тюшип, оларгъа багълы олмагъан вазиетке коре, экиси де юткъуздылар.

Учакълар, тренлер, машиналар не учты, не юрди, не арекет этти, арекет этселер де, тек къызыллар ве беязларнынъ къарама-къаршы агъа-къардаш дженкинде.

Челебиджихан ёлда де джаяв, де озь эвинден айырылгъан ве шахсий ишлеринден башлары къаткъан, шу себептен бу ярашыкълы кийинген къырымтатар къайда ве не макъсатнен кеткенинден атта меракъланмагъан таныш олмагъан инсанларнынъ арабаларында кетти.

Бу вакъыт ичинде Челебиджихан ёлдан тесирленип тек бир кере ильхамланды:
«Вакъыт – улу арекетчи, улу эриштириджи, улу айнеджи-айлякъ, къарт къызларнынъ улу ойнашы, бу диване дюньяны денъиштирмеге истеген хаялперестлер ичюн улу къошмаджы…».
Бу тюшюнджелерни къафиелемек ичюн ыдырынды амма, ильхамы учты, кетти.
Бунынъ ерине Петербург университетиндеки окъувы вакъытында огренген Конфуцийнинъ ибареси акълына кельди:
«Алидженап инсан фиркъасынынъ дегиль, джемааатнынъ менфааталарыны куте, алчакъ инсан исе аксине, джемаатнынъки дегиль, фиркъасынынъ менфаатларыны куте…».
Номан эр шейде къатиенлик ве пишкинликни севгени ичюн къытайлынынъ метнини бираз деръиштирди:
«Алидженап инсан партиялы дегиль, универсаль, алчакъ инсан универсаль дегиль, партиялы…».

Мухаммед пейгъамбернинъ (с.а.с.) хадисини хатырлады:
«Бильги алмакъ ичюн мусульман атта узакъ Къытайгъа бармалы…».

Бесе-белли, вакъыт озю онынъ ёлуны бираз тюзетти ве Акъяр ерине Къачы балыкъчылар койчигине алып кельди.
Мындан Акъяргъа тек денъизден ялдап бармакъ мумкюн эди…

VIII

Къачы Къара денъиз бою ерлешкен ве бус-бутюн агълар эм де сыра-сыра тизильген къайыкълар ичинде джоюлгъан бир къач бири-биринден айырылмагъан эвчиклери олгъан балыкъчылар койчиги эди.

Акъярдаки инкъилябий мараз, якъыджы нефис мында даа келип чыкъмады…
Амма ерли къазакъ Ермолай-Ерошка озюни Къачы балыкъчылар ходжалыгъынынъ команданы илян этип, денъизге чыкъкъанларны авнынъ учьтен бир пайыны онынъ чокъбалалы къорантасына бермеге меджбур этти.

Балыкъчылар бу заманда ялыдан бир километрге узакъ – Акъярдан анда-мында арбий отрядларны ташыгъан баржалар ве буюк къайыкълар юрген ясакъ ёлакъны кечмемек ичюн бармай эдилер.

Сонъки вакъытта бутюн балыкъ семиз, агъыр, балабан къурсакъларынен тюшмеге башлады.
Пычакъларыны чебер чалыштырып, балыкъчыларнынъ апайлары ставрида, луфарьлернинъ къурсакъларындан худжур шейлер – джез тюмелер, кумюш ве алтын тишлер, бутюн тиш протезлери ве чокъ атылгъан окълар чыкъара башладылар.

Бойле авны балыкъчылар «денъиз атчыкъларнынъ бахшышы», деп адландыра ве даима саргъош юрген ходжалыкъ команданынен инсафлы болюше эдилер.

Къасабада зариф кийинген Челебиджихангъа кимсе къулакъ асмады, озьлери исе бир къач вакъыттан берли ким не тапса, кие тургъанлар.

Апайлар гимнастёркалар устюнден йипек гедже кольмеклери, башларында Парижден кетирильген мот эвлернинъ шляпаларыны кие эдилер, бу урбаларны олар Акъяр зенгинлерининъ эвлерини ягъма япкъан матрослардан къурутылгъан чабакъ балыгъына денъиштире эдилер.

Ермолай-Ермошканынъ озю къасабада курктен тикильген татар къалпагъына, къой терисинден тонда ве ольдюрильген беязгвардиялынынъ аягъындан сыдырып алынгъан мест чызмаларда юре эди.

Челебиджихан дымыкъ къумдан юрип, биринджи эвчикке якъынлашты.

Быланчыкъ пенджереде башы юзьбезнен багълангъан насылдыр акъайнынъ юзю корюнди.
О, Челебиджихангъа бакъты ве сакъланды.

Ондан сонъ пенджереге чюрюк вишне тюслю фестеки башыны къадын котерди, огге-арткъа юрген Номангъа баягъы бакъып, бесе-белли таныш сыманы хатырламагъа тырыша эди.

Апай-акъай сандыкъ ичинде акътармагъа башладылар ве, ниает, газеттен кесип алынгъан фоторесимни чыкъардылар.
Бири-бирине бакъып, бир кереден сес чыкъардылар:
«Я бу муфти Челебиджихан да!».

Къоркъкъан акъайнынъ ады Мердан эди, о, къасабадаки къырымтатарларны Къурултайгъа бармакъ керемлигинде къандыргъан тешвикъатчылардан бири эди.

Якъында мусафирликте олгъан киевинден Челебиджихан истифагъа чыкъкъаны, Сейдамет исе къачып кеткенини билип алгъан Мердан не беязларгъа, не де къызылларгъа ишана, баш агърысына шикяет этерек, денъизге сонъки вакъытлары пек сийрек чыкъа тургъан.

Мердан къапуны явашчыкътан ачып, чевре-четке бакъынды ве зорнен эшитильген давушнен Челебиджиханны чагъырды:

– Азретим!
Эвимизнинъ мусафири олунъ.

Ёлда ушюгендирсиз, кир, къызынынъ, – мусафирнинъ артындан тез-тез юрип:
 Мен балыкъ киби индемезим, эгер озюнъиз сизни бу сагъыр ерге не кетиргенини айтмасанъыз, бир шей сорамайджам… , – ашыкъты айтмагъа о.

- Арзы! – чагъырды о апайыны.

Арзы, эсли яшына бакъмадан, софрадан корюнмеген отмек уфакъларыны силип алды ве энди бир дакъкъадан устюне къавени къойды.

Номан софранынъ кенарына отурды ве эшитилир-эшитильмез сеснен дуа окъуп, сыджакъ фильджанны ушюген къолларынен тутамлады.
Арзы мусафирнинъ узун, индже пармакъларына къулакъ асып, озюндже бунъа не ичюндир тааджипленди ве къадынларнынъ худжур мантыгъына уйып:
«Бойле буюк адам, пармакълары исе чалгъыджынынъки…», — деп тюшюнди.

Бираз сукюнеттен сонъ Челебиджихан джебинден кумюш йылтырагъан костекли саатыны чыкъарып, саиплерге:

– Мени Акъяргъа чагъырттылар, – деди.

Мердан ильк сефер Номаннынъ бетине ачыкътан ачыкъ бакъты ве козьлеринде эеджан корьмейип, тыныкъ сеснен:

– Анда насыл этип бараджакъсыз…?

Къавенинъ сонъки ютумыны ичип, коксюнде сыджакъ даркъалгъаныны дуйгъан Челебиджихан кене сабырсызлыкънен сааткъа бакъты.

– Къачыдан энди анда бир шей юрмей.
Кичкене бир катер къатнай эди, амма оны матрослар мусадере эттилер, – Къошты Арзы ве акъайына ойле ифадели бакъты ки, о бир кереден къыймылдамагъа башлады.

– Мен сизге ярдым этерим.
Сагъ-селямет бараджакъ еринъизге еткизирим.
Ялы бойлап, къайыкъта…

Эбет, сёзсиз... – айтмагъа башлады о, зияведже Арзыгъа хитап этерек.

Къыскъа дуа окъугъан сонъ Челебиджихан турды, саибеге теменна этти ве Мерданнынъ артындан чыкъып кетти.

Эки акъай къайыкъны къумдан сувгъа тюртип тюшюрдилер.

Мердан чевикликнен ичине атлап минди, куреклерини алчакъ далгъаларгъа тюшюрди ве Номангъа чагъала киби давушлар чыкъаргъан эски къайыкънынъ уджунда отурмагъа ярдым этти.

Къайыкъ ялы бою, сюйрю къаялардан чекилип, яваш юрюшини башлады.

Кене яхшы, денъиз далгъасыз ве тынч, онынъ къуршун тюстеки юзю терлеген кузьгюге бенъзер эди.

Шу себептен эски къайыкъ ич къыйналмайып, авны ушкюткен тазы киби, огге ынтыла – Мердан исе куреклеринен сувгъа тиер-тиймез, тек теренге тюшмемесини бакъа эди.

Сувда чюрюген осюмликлер, мышыкълар, чагъалалар, балыкъ джеседлерининъ къокъусындан Челебиджиханнынъ юреги буланмагъа башлады.

Мердан озь къыйметли мусафиринден эписи бир утана ве догъру бакъмагъа чекингенинден, козь къыйыгъындан назар ташлай, сонъки сефер о, Хансарайда кечкен Къурултайда корьген инсан ве шимдики Номан арасында буюк фаркъ олгъаныны къайд эте эди.

Балыкъчынынъ хатырасында къалгъан бу козьлерде о замандаки атеш энди ёкъ эди.

Апансыздан къайыкъчы къарыкъ, биревни чагъыргъан киби сеснен озь тюшюнджелерине уйгъун тюркюни йырламагъа башлады.

<var>Кельди дувурдан вапур, порткъа янашты,
Беклеп тургъан тувгъан-урув, зув-чув джылашты.
Биз вапургъа минген сонъ, копюрди денъиз.
Адымызны унутынъыз, муаджир, денъиз...</var>

Ватанындан къувулгъан къырымтатарларнынъ янъы ве янъы несиллери чешит йылларда йырлагъан бу муаджир тюркюси Челебиджиханнынъ къальбинде элем догъурды ве Мердангъа зиль тутаракъ, о озюни де бу муаджирлер вазиетинде киби дуйды.

Мердан апансыздан башлагъаны киби, апансыздан да тынды ве янларындан кечкен баржаны яхшыджа корьмек ичюн бираз еринден котерильди.
Баржадаки акъайлар денъиз устюни дюрбиннен козете, озьара шакъалашып, сувда пускалар киби секирген шишкен джесетлерни когертеге чекип ала эдилер.
Адий ягъмаджылар зенаатыны бираз денъиштирди ве джесет сыдырыджылары олдылар.

Оларнынъ гъанимети боюнларына таш багълы богъулгъанлар эди.
Денъиз акъынтысы джесетлерни ялыдан теренликке чекип ала, анда джанавар балыкълар оларнынъ козьлерини ашап ташлай, джесет ягъмаджыларны исе агъызларындаки алтын тишлери (олар дантист зенаатында баягъы теджрибели олып, ишлерини тез битире эдилер), джеплериндеки саатлары, козьлюклери, джез тюмелери ве атта чар субайларынынъ погонларындаки нишанлары меракъландыра эди.

Челебиджиханнынъ тесирчен табиаты акъкъында бильген Мердан бу вахшийликтен джиренип, юзь чевирди ве индемеди.

Челебиджиханнынъ козю огюнде Къырымдан Тюркиеге чешит йыллары кетмеге меджбур этильген ве Къара денъизнинъ далгъаларына батып, балыкъларгъа аш олгъан ватандашлары джанлана эди.

Онынъ фикирлерини окъугъан киби, Мердан сесленди:

– Мындаки халкъымыз балыкътан вазгечти…
Бу къардашынънынъ этини ашагъанынъ киби, ойлеми, азретим?!
Биз башымызгъа зар-зевал къыдырмаймыз.

IX

Челебиджихан соргъугъа озь куньделик костюминде келип, губерния комиссары Гавенни айретте къалдырды.
Редингот шекилли къара юнь биджагъында, косьтекли саат ичюн джеби олгъан айны тюстеки електе ве индже беяз ёлакълы штан.
Биджакъ беяз, нышасталангъан, тик якъалы къафес къапагъыны ве ап-акъ енълерини аман-аман къапатмай, оларнынъ темизлигини балабан кобелек шекилли боюн багъ даа да яхшы косьтере эди – санки о тозлу ёллардан юрип кельмеди, устюнде денъизнинъ тузлу суву биле из къалдырмады — санки о къайыкъкъа минмеген…

Челебиджихан та Истанбул ве Петербургда кечкен студентлик девринде бойле кийинмеге алышып, о замандан сыфатыны ич денъиштирмеген эди.

Юзюнде къоркъу изи биле олмагъан, озюни мустакъиль туткъан бу инсан Гавеннинъ кабинетине киргенде, не ичюндир, эписинден зияде, оны озгъаргъан матроснынъ зытына тийди.
Къолуны котерип:
«Эй, татар, комиссар огюнде къалпагъынъны чыкъар!», — деп, ураджакъта, Гавен оны ишмарнен токътатты.

«Гавеннинъ озю оны соргъу япаджакъ олгъан сонъ…, — тюшюнди матрос, къолларыны ышкъалап, — бесе-белли, адий адам дегиль».

Миллети латвиялы Ян Эрнестович Дауман, акъикъий большевик-космополит оларакъ озюне худжур сойады алды – Гавен, адыны исе Юрий Петрович къойды.
Гавен маса долабындан Челебиджихан акъкъында топлангъан малюмат иле досье папкасыны чыкъарды ве серт, бузлатыджы сувукъ сеснен сёз къатаджакъ олды, лякин корюниши гъает дегерли, къалабалыкъ вакъытларгъа бакъмадан, атта урбада биле ич денъишмегенини нумайыш эткен инсан огюнде бир кереден керек лафны тапып оламады.

Къанлы чатышмаларда къуветини косьтерген Юрий Петрович мытлакъа серт олмакъ керек эди.
О, Акъяр шеэр комитети реисининъ инкъиляпчы гъайрети эксильмегенини незарет этмеге ёлланылгъан Землячканынъ рухуны даима кабинетинде дуя ве къолайсызлана эди.

Якъында Къырымгъа тешкермек вазифесинен келип кеткен вакътында соргъулар протоколларыны ве ябанджы унсурларгъа къаршы джеза къаттылыгъыны незарет этеркен, о, Гавенни йымшакъ табиатлылыкъта, чурюк буржуа чыдамлыкъта къабаатлады ве алий акимиет огюнде Юрий Петровични бутюн вазифелеринден бошатып, оны джебеге ёлламакъ меселесини къояджагъынен къоркъузгъан эди.
Гавенге учь айлыкъ сынав муддети къойып, душманларгъа даир:
«Пислерге окъ сарф олунмасын, ясакъ этем, эндиден сонъ эписини денъизге батырынъ...».

Челебиджихангъа озь биринджи суалини ойле де уйдурамагъан Гавен, муим ишлери олгъаныны огге сюререк, матроскъа:
«Бу дженапны айры къапатынъыз...».

Озю исе ичинден:
«Мусульманлар муфтисине адий джинаетчиге киби бакъмакъ олмаз», — деп тюшюнди.

Челебиджихангъа къаршы чешит – излев, шикяетлер, сафдашлары огюнде чыкъышлар киби менбалардан топлангъан малюматларнен танышыр экен, Гавен базы меселелерде Номанны, фикирдеш олмаса да, дюнья бакъышлары, хусусан Къырымны къаплагъан кутьлевий къанлы тойны къабул этмемезликте озюне якъын корьди.

Диваргъа таянып махорка чеккен солдатлар янындан софа бою кеткенде, матрос Челебиджиханнынъ къалпагъына бакъып, дудакъларыны къыйыштырды ве чалт урып, оны якъалангъаннынъ башындан къакъыштырып тюшюрди.

О, раатлангъанларгъа къоразланып бакъты ве хыхылдап алды, лякин Номаннынъ къатты эмрини эшитип, абдырады:

— Къана, котер!

Тахкъикъат астында булунгъан инсандан бойле мунасебетни беклемеген матрос махорка думанлаткъанларгъа имдат сорагъан киби бакъты.

— Котер!

– Номаннынъ гурь, тик бакъкъан мыйыкълары санки онынъ сесини кучьлендире эди.

— Рудольф! – багъырдылар матроскъа, – къалпакъны бизим тарафкъа ат, ондан куллюк япайыкъ.

Шаматаны эшитип, къапудан басма машинкасы башында отургъан Гавеннинъ ярдымджысы чыкъты.
Шаматаны макъуллемейип къахкъахлагъан ярдымджы онынъ ёлбашчысына семерели чалышмагъа кедер эткенлерни сёгмеге козю бар эди.
Лякин Рудольф онынъ серт бакъышындан ушюген киби бойнуны омузларына сыкъты ве къалпакъны котермек ичюн эгильди, алчакъ бойчугъы ве къыскъа къоллары олгъаны себебинден о тек экинджи кереден макъсадына иришти.

Рудольф ялынъыз баш кийимини дегиль де, энъ-эвеля онынъ саибини бегенмеген эди, онынъ тасавурында къалпакъ Номангъа догъру юрмеге ве багъымсыз корюнмеге ярдым эте эди…

X

Рудольф Челебиджихандан козь айырмамасын, деп къаравулны огютледи, озю исе тюфегининъ намлусыны сыйпакълап, санки ондан кучь алып, кери къайтты.

Альбинос къаравул Номанны камерагъа итеди ве артындан къапуны килитледи.

Номанны диварлардан ве топракъ табандан кельген сувукъ сарып алды.

Камера ичинде – эки адым боюна ве эки энине — Челебиджихан къызынмакъ ичюн юре ве сыдырылгъан диварлардаки язылардан козь алмай эди.
Олар тырналгъан я ки къан иле язылгъан эдилер:
«Ватан ичюн джан берем», «Яшайышымны бабамыз чар ичюн феда этем», «Мени багъышла, Леокадия Петровна.
Балаларны сакъла», «Биз ичюн Маркс-Лениннинъ ороспы къызы – рус джанларнынъ джелляты Землячкадан ким ахтыман алыр?!» Даа арап уруфатынен къырымтатарджа «Джисми инсан бир фенердир, Акъибет бир сенёр», деген язы да бар эди.

Адлиеджиликни яхшы бильген Челебиджиханнынъ ильк фикри:
«Абулкъат олурмы экен?» — эди, амма шу ань озь суалининъ сачмалыгъына adjджы кулюмсиреди.

Фикир этювини насылдыр шытырды кести – камеранынъ кошесиндеки тешиктен сычавул башыны чыкъарды, о озь мыйыкълы янъы танышыны эриштирген киби, сылакъ мыйыкъларыны ойнатты.
Номаннынъ чевресинде бир къач кере айланаракъ, оны эр тарафтан къокълады ве, санки бир шейден къанаатленмеген киби, тишлерини къытырдатып, ашыкъмайып, тавурнен ювасына кирип кетти.

Челебиджихан биджагъыны чыкъарып, тешикке тыкъты ве хошнутсыз чыйкъылдав эшитти.

Тап таван тюбюнде олгъан пармакълыкълы пенджереден не азбар, не сокъакъ корюне, не сеслер эшитиле…

Не абулкъат, не сув, не аш, не табанда тёшек.
Буны къабул этерек, Челебиджихан созулып ятты.
О, ойле кучьлю талгъынлыкъ, вуджудында ойле агъырлыкъ дуйды ки, кевдеси санки топракъкъа тамыр аткъан киби олды.

Дегери онъа демир къапуны юмрукъларнен урып, аш-сув сорамагъа кедер этти.

Юкълап да оламады, сычавуллар бутюн гедже онынъ биджагъыны кемирип, чиль-парча эттилер.
Олар, эбет де, биджакънынъ саиби сагъ олгъаны-олмагъаныны бильмеге пек авес эдилер…

Эсине парча-пурча кельген хатырлавлар бири-бирини денъиштире, балалыкъ чагъы артындан о янъгъыз кезмеге севген Истанбулнынъ сокъачыкълары козь огюнде джанланды.
Эски китаплар базарында тесадуфен XI асыргъа аит Махмуд ал-Къашгъарлынынъ «Дивану лугъат ат-тюрк» эльязмасыны тапкъан университеттеки оджалардан бири – Али Эмери-эфенди акълына кельди.

Эфенди бу пек ипрангъан китапны саифелеркен, бала киби къувангъан эди.

Номангъа эльязманы тюрк тилине берабер терджиме этмеге теклиф этти, атта арапшынас ве неширджи Рифат Бильге адлы адамны тапты.

Амма Челебиджиханнынъ фикри энди Петербургда эди, чюнки андаки университетте исьянджы студентлер къайнамагъа башлагъан эди.

Фикри кене камерагъа къайтты.
Сувсыз ве ашсыз, ач сычавуллар къомшулыгъында булунувы – тахкъикъаткъа огъратылгъан инсангъа психологик баскъыдыр, деп тюшюнди.
Келеджек гедже онъа, шубесиз, юкъламагъа бермезлер, махсус ярыкъны якъып къалдырылар.

XI

Матрос Рудольф Челебиджиханны кабинетке кирсетир-кирсетмез, Номан этнелеген киби, Гавен кене эеджанланды, кене къаттылыгъыны, салмакълыгъыны, устюнлигини джойды.

Тек Юрий Петровичтен шекленген Землячка Гавеннинъ эсини айындыра эди.
Розалия Самойловна кене ве кене текрарлай тургъан:
«сабыкълар» — «тарих ишлеп аткъан материал».

% Басма машинкасы башында отургъан протоколджыгъа, Челебиджихан босагъададан аякъ аткъанынен, латышнынъ табиатча първасыз, сувукъ юзю йымшагъан киби корюнди.

Гавен масадаки досье папкасыны еринден кочюрди ве саифелемеге башлады.

«Саифеле-саифелеме, — тюшюнди, не ичюндир Гавенни бегенмеген ве бунынъ манасыны озю де анълатып оламагъан протокол язгъан лейтенант, — татар эписи бир ишленген материал...».

Гавен Челебиджихангъа отургъычны косьтерип, къаршысына отурмагъа теклифте булунды ве машинка башында отургъан

лейтенанткъа башыны саллап, башлаймыз, деген киби, ишмар этти…

- Адынъызны ве сойадынъызны айтынъыз…

— Номан Челебиджихан…

— Ненен огърашасыз?
– Гавен кягъытларны эп саифелей, суаллерни исе азыр метинден окъуй эди.

— Къырым ве Украина, Литва, Полония мусульманларынынъ муфтиси, — болдурувы тосат-тосат синъирлер къозгъалавына кечкенини дуйса да, давушындаки къалтыравны тутмагъа тырышып, джевап берди Номан.

— Девлетке къаршы фаалиетни сиз та студенлик девринден алып барасыз.
Джафер Сейдамет иле «Окъугъан къырымтатар яшлар джемиетини» тиздинъиз…
Сёз сырасы, Сейдамет шимди къайдадыр?
Къайда къачты?
Достлар арасында сыр олмай, ойлеми?

— Буны мен бильмейим, — къыскъа ве сувукъ давушнен сесленди Номан.
– О гъайып олгъанда биз Къырымнынъ башкъа-башкъа кошелеринде эдик.

— Бильген олсанъыз, бизнен болюшир эдинъизми?– ийлекярлыкънен бакъты онъа Гавен.
– Тахкъикъатнен ишбирлик шекленювлерни баягъы енгиллештире ве атта ёкъ эте биле.

— Бу меселеде «эгер» ве «бесе-белли» сёзлерини ишлетмек файдасыздыр.
Бу: эгер ерге метеорит тюшкен олса, тарих бам-башкъа тарафкъа айланыр эди.
Инкъиляп ве исьянлар да манасыны джояр эди, демек киби, — Номан бойле алларда мунакъашагъа берильмек озь адетине уйып, рухланды.

Машинка башында отургъан лейтенант, тахкъикъаткъа огъратылгъангъа меракъ дуйды ве ичинден:

«Акъыллы шейтан», — деп тюшюнди.

Гавен невбеттеки суальни насыл береджегини тюшюнип, таракънен сакъалы ве мыйыкъларыны сыйпады.

— Къачакънынъ сойларыны сиз таный эдинъизми..?
Сиз Сейдаметнен къоранта такъым достлукъ алякъада эдинъиз де.
Меним суалим эп айны меселе этрафындадыр: бизнен ишлесенъиз, озюнъизни акъларсыз…

— Тахкъикъаткъа озюмни бегендирмеге тырышмакъ ичюн озюмни къабаатлы саймайым!— къатты деди Номан.
– Не япкъан олсам, халкъ берген векялетликке коре яптым…

Челебиджихан иле субет мундериджесиз ве файдасыз олмагъа башлагъаныны о анълай эди.
Эгер оны Землячка сыкъарламагъан олса, Номангъа дёрт тарафынъ къыбла, дер эди.

— Сёз сырасы, сизинъ фаалиетинъиз акъкъында, — девам этти джаны сыкъылгъан Гавен.
– Миллетчи Сейдаметке къаршылыкъ косьтермек ичюн сизинъ Къурултайда Фирдевснинъ коммунист такъымынен бирлешмеге ниетинъиз бар эди…
Сиз, я сиясий теджрибеликсизлигинъиз, я да шахсий зиддиет табиатынъыз себебинденми, — бир къатиенликтен дигерине баш урдынъыз, — суаль шеклинде олса да, тасдикълагъан киби девам этти Гавен.
О, Номан биринджи кересинден фаркълы, бу сефер ингильтере мотына уйдурылгъан биджагъыны сычавулларгъа ашаткъан сонъ, ялынъыз електе тургъаныны янъы абайлады.
– Сизинъ якъын сафдашларынъыз-сепаратистлер – Халил Чапчакъчы, Амет-эфенди Озенбашлы, Сеит-Джелял Хаттатов, эм де энъ меракълысы, — биз иле эльме-эль кеткен, бизнен бир сафта тургъанлар арасында сизинъ маневий оджанъыз Али Боданинский.
Адлары анъылгъан тарихчылар, шаирлер, маарифчилер – деерли, къырымтатар джемаатынынъ итибарлы инсанлары сайылгъанлар – эписи Къырым ичюн келеджекни айдын япкъан… мухтаджларгъа сербестлик ве эйиаллылыкъ кетиреджек тек большевиклер олгъаныны анъладылар…

Оны динълеген Челебиджихан, Къырымнынъ такъдирини чезмеге ёллангъан чокъсулардан фаркълы, Гавен онынъ сафдашларынынъ адларыны догъру, хатасыз, ерли тюрк аньанесине уйып айткъаныны озю ичюн къайд этти.

Гавеннинъ эписи делиллерине Челебиджихан самимиетле джевапланды:

— Мен Къырымгъа кельген большевиклер озь ёлуны бинълернен къырымтатарлар, руслар, украинлер, урумларнынъ къабаатсыз къурбан джесетлери дегиль де, тынчлыкъ ве достлукъ дефне пытакъларынен тёшейджек, деп белледим…
Меним кечмиштеки сафдашларым ве достларымнынъ исе сиз иле ишбирлик япмакъ ичюн чешит себеплери олгъандыр, бу акъта мен сёз юрсетмем.
Амма тезден олар да, яшлыгъым ве сиясий теджрибеликсизлигиме бакъмадан, анълагъанымны, языкъ ки, анъларлар.

— Шаирнинъ сезгирлигими?– енгиль мыскъылнен айтты Гавен.
Ве къошты:
— Амма бир меселеде (насыл олгъаныны мен сизге бираз кечче айтарым) сиз бизнен илле ишбирликте олмалысыз.
Бу сизни саткъан Джафер Сейдаметке аиттир.

Челебиджихан, Сейдаметнинъ сой-акърабасы акъкъында лаф кеткенини янъы анълады.
Олар акъкъында Велиджан айткъан эди де…

— Ваде берип оламам, — деди Челебиджихан бираз сускъан сонъ.
– Догърусыны айтсам, сиз риджа эткен шей меним дюньябакъышларыма къаршы олмаса…

Онынъ айткъаныны динълеген Гавеннинъ акълына апансыздан:
«Оны азат этейимми экен?» — деген фикир кельди, — озю биле бу исьян фикирден къоркъып, авучларынен чекелерини сыкъты – «О Землячканынъ джедвелинде де…»

— Дюньяны денъиштирмеге тутунгъанларнынъ такъдирлерини эвельден тасавур этмекнинъ чареси ёкъ, — апансыздан нетидже чекти Гавен.

О, даа бир шейлер айтаджакъ олды, амма къапу артында невбетчиликте тургъан Рудольф, онынъ лафыны кести.

«Тачанкада къыз-теке кельди!», — багъырды о ве, Челебиджиханнынъ къабаатсыз олгъаны акъкъында фикирден даа сонъуна къадар къуртулмагъан Гавеннинъ юзю бир кереден агъангъаныны сезип, босагъа янында токътады.

XII

Камерагъа къайткъанынен Челебиджихан ерде эски миндерни корьди.

Башы айлангъанындан, ятмакътан башкъа чаре корьмеди.

Шу ань бурнуны ябанджы инсаннынъ тер къокъусы йыртты.

Сюкюнетте апансыздан дивар артында такъылдав ве зорнен эшитильген фысылды эшитильди.

Челебиджихан тешиктен яры-ярыгъа ашалгъан биджагъыны тартып чыкъарды ве динъленди.

Къаршысына ич бир сычавул чапып чыкъмады, бесе-белли дикъкъатларыны янъы мабюслер джельп эттилер.

Номан айры:

«зортопуз», «боштан къуру», «ёл-ёрукъ» киби сёзлерни эшите, лякин не акъта лаф кеткенини анъламай эди.

Амма догъмуш тилини эшиткени онынъ къальбини охшады, гонълюне мельем олды ве о бираз тынчланып, юкълап къалды.

Номанны ачылгъан къапунынъ кескин данъгъырдавы уянтты.

Ич болдурмагъан матрос Рудольф, ырымлагъан киби анахтарларыны тасырдатып, Челебиджиханны къапусы артынадже ачыкъ къомшу камерагъа алып барды.

Къаранлыкъта Номан Гавенни абайлады.

О, ялтакълы козьлернен камеранынъ ичинде синъирленип адымлагъан къадынгъа бакъа эди.

Юксек акъай манълайындан арткъа тегиз таралгъан сачларына, узунджа бетине, къысыкъ къара йылтыравукъ козьлерине бакъкъанда онынъ джынсыны танымакънынъ чареси ёкъ, нефреттен къыйышкъан агъзы, гъалиба ич

денъишмей ве саибининъ яйгъарагъан кече бильген арткъач эеджанлылыгъыны дуйдурып тура эди…

– Розалия Самойловна, мына бу мабюс таный биле, – Челебиджиханнынъ тарафына къакъты башыны Гавен.

– Гузель! Гузель!
– яйкъырды Землячка, козь къыйыгъынен Номангъа бакъып, диваргъа таба чекильди.
– Танысын, – хитап этти о Гавенге тавурынен ондан гъайры одада не Челебиджихан, не де яш къадыннен къарт адам дикъкъаткъа ляйыкъ олмагъанларыны косьтерип.

Гавен Номангъа тирсегинен енгильден тийип, корьгезмели сертликнен суаль берди:

– Бу татарларны Джафер Сейдаметнинъ сойлары оларакъ таныйсызмы?
Даа бир кере хатырлатам, эгер сиз оларнынъ акърабалыкъ алякъасыны тасдикъласанъыз, сизни джезадан бошата билелер…
Биз ичюн къачкъан Сейдамет зияде меракълы…

Номан ватандашларына – къарт ве къызына назарыны кечирип, оларнынъ шишкен, къанлы бетлерине дикъкъатнен бакъты.
Эбет, баба ве къызына, чюнки о Сейдаметнинъ догъмуш коюнде къайд этильген Хыдырлезни хатырлады.
О заман койде якъын ве узакъ – бутюн сой-акъраба топланды, олар учь маса башына зорнен сыгъгъан эдилер.
Эписи мусафирлернинъ адлары Номаннынъ акълында къалмады, лякин бу къарт къызынен Буюк-Онлардан кельгени ве Джафернинъ сойлары сырасында олгъаны шубесиз эди.
– Буны Челебиджихан эминлик иле айта биле эди.

% Семетдешлер ичиндеки эеджанны бастырып, бири-бирини танымагъан киби, бакъып тура эдилер.
% Хызметине рагъбетлендирюв къыдыргъан Рудольф къартнынъ башындаки къырмызы фесни къадынынъ исе чюрюк вишне тюслю фесни къакъыштырып тюшюрди:

%– Бойле хатырламакъ енгильдже… -деди.

Бунъа пек чорлангъан Челебиджихан къатты сеснен:

– Ёкъ, олар Сейдаметке сой дегиль!
– деди ве шу арада Землячканынъ эмрини эшитти:

– Эй, татар, манъа авучынъны айландырып онъ къолунъны котер!

Номан къолуны котергенинен авучына маузерден атты.

– Къан хатыраны тазерте... – деди о.

Ильк дакъкъалары Номан агъырыгъа даяналмай, букюльди ве камеранынъ кошесине сокъулды, амма незаретчиси онынъ омузына япышып, эсини джояткъан Челебиджиханны янаша камерагъа таба итермеге башлады.

Камерада Номан зорнен кольмегини чыкъарып, оны йыртты ве къолуны багълады, сонъ юреги булангъаны ве кучьсюзленгени себебинден миндер устюне созулды.
Янаша камерадан тырмалав эшитильди ве къулагъына тешикни балабанлаштырмагъа тырышкъан къартнынъ сеси кельди:

– Хазрат, ва-Ллаху хайрун хафизав ва-хуа архаму р-рахимин.

Номан отурды, онынъ козьлери кене диварлардаки языларгъа тюшти.
«Джисми инсан бир фенер!
Акъибат бир кунь сёнер...»
язысы оны кене эеджанландырды, къальби сыкъылды.

Косьтергич пармагъындан къан токътамай акъа эди.
Челебиджихан бу къанлы пармагъынен шу язынынъ тюбюне озь язысыны къошты:

___

> Ант эткенмен, миллетимнинъ ярасыны сармагъа,
> Насыл болсун бу заваллы къардашларым чюрюсин?
> Онлар ичюн окюнмесем, къайгъырмасам, яшасам,
> Юрегимде къара къанлар къайнамасын, къурусын!
> Ант эткенмен, шу къарангъы юрткъа шавле серпмеге,
> Насыл болсун ики къардаш бир-бирини корьмесин?

> Буны корип бувсанмасам, мугъаймасам, янмасам,
> Козьлеримден акъкъан яшлар дерья-денъиз къан болсун!
> Ант эткенмен, сёз бергенмен миллет ичюн ольмеге,
> Билип, корип миллетимнинъ козьяшыны сильмеге.
> Бильмий, корьмий бинъ яшасам, Къурултайлы хан болсам,
> Йине бир кунь мезарджылар келир мени коммеге.

___

Къанлы сатырлар акъып тюшмей, антнынъ кучюни тасдикълагъан киби, бир кереден уюша, къатып къала эдилер.

XIII

Баарь арфесинде сонъки афтадаки 23-февральнинъ сабасы кунешли эди.
Индже кунеш нурлары акъ копюкли булутчыкълар арасындан къыя тюшип, къаранлыкъны ярыкъ сызыкъларнен яраштыра, амма бойле саба Землячкагъа теляшлы корюнди – оны акъылны алдыргъан баш агърысы къыйнай эди.
О, эр заманда киби дёрт саат юкълады.
Чюнки куньдюзки ишлери ве къанлы амеллери о ичюн афьён тесиринде эди.
Оны атта тюневин газетте басылгъан ве Демьян Бедный имзасы иле онъа багъышлангъан макътав шиири биле къанаатлендирмеди.

О, газетни четке атып, тёшегинден турды.
Къадын дуйгъулары ве ислери чокътан берли ёкъ олгъаны себебинден о, сабалыкъ ювунмай, устю-башына къулакъ асмай, дудакъларыны бояламай ве мис къокъутмай эди.
Тени бакъымсыз къалып, къабалашты, къарарды ве патлакълады.

Сачларыны берберге ишанмайып, озю къыркъа, къыскъартып арткъа таба тарап, яткъыза эди.
Кесильген сачларыны исе тертипнен садефли къуту ичине къоя ве оларнынъ къоруйыджы кучюне инанып, даима озюнен комиссар чантасында ташый тургъан.
Оны тек эки – инкъиляпнынъ арытыджы кучюне ве оны къаза-белялардан сакълагъан озь сачларынынъ тылсымына ишанчы къанаатлендире эди.

Ачыкъ пенджереден кирген ельден арасына пулемет сыкътырылып къоюлгъан къапулар гъыйчылдады.

Мусафирханенинъ софасында он къаравул нокътасы тургъанына бакъмадан, аз-маз шыкъырды эшитсе, Землячка пулемёткъа япыша ве онынъ кевдеси ойле бир шекиль ала эди ки, санки силянен вуджуды бир олып, къыз-теке сувукъ маденнинъ девамы олып къала тургъан.

Пенджере артындаки токътагъан копчек сесине коре, Землячка Гавен автомобильде кельгенини анълады.
Бир сааттан матросларнынъ арбий козетмеси олмакъ керек эди.

Машинагъа отурыр-отурмаз, Землячка бирден:

– Татарлар бири-бирини таныдылармы?,– деп меракъланды.

– Ич де, – чевирди козьлерини онынъ якъыджы бакъышындан Юрий Петрович.

– Гъайып этинъ оларны!
Дерал!

Козетювден кабинетине къайткъан Гавен чырайларыны сытып, масадан къапугъа, къапудан масагъа юрмеге башлады.
Онынъ акълына, не къадар къуртулмагъа арекет этсе де, кене бидат фикир кельди:
«Учюне де дёрт тараф къыбла, десем…?»
Эм озь-озюне джевап берди:
«О заман сени де атарлар!»

Чересинде арсыз тебессюмли Рудольф башыны къапу арасындан сокъып:

– Къыз-теке татарларны гъайыпкъа эмир эттими?,– деп соарды.

– Эмир этти, – фикирлерини топлап, яваш сеснен айтты Гавен ве юзюни пенджереге тараф чевирди…

XIV

Къайыкъчы Мердан, Челебиджиханнынъ наразылыгъына бакъмадан, муфтини Къачыгъа алып къайтмакъ ниетинен учь кунь бекледи.

О, ленгерде тургъан баржагъа Номанны ве Сейдаметнинъ сойларыны чыкъаргъанларыны сейир этмеге меджбур олды.

Матрос Рудольф Челебиджиханнынъ бойнуна таш асты ве, къавийлигини тешкерип, йипни чекти.
Сонъ Номанны трапкъа итеди.
Муфти артындан, юкнинъ агъырлыгъындан чарпына-чарпына къарт ве онынъ къызы котерильдилер.

Рудольф когертеге сычрап минди, баржа, девамлы увулдап, ачыкъ денъизге ёл алды.

Ялыдан баягъы узакълашкъан сонъ, баржа токътады ве енгиль далгъаларда салланмагъа башлады - кене невбетнен Рудольф когертеден башта Челебиджиханны, артындан семетдешлерини итеп, сувгъа аттырды…

Матрос, дюрбиннен бакъып, «юк» бир кереден тынмагъаныны, адамларнынъ башлары де сув устюнден котерильгени, де кене сувгъа баткъаныны корьди.

Рудольф козьлеп, бир, эки, учь кере атты.

Баржа онынъ эмрине бойсунып, мерсинге къайтты.

Мердан къайыгъына атылып минди ве ачыкъ денъизге чевирип, диване киби куреклерини чекти.
Къайыкъ вуджутлар сувгъа баткъан ер бойлап айлана берди.
Яныкътан къутургъан Мердан куреклерни сувгъа ура, къан къокъусына топланмагъа башлагъан балыкъларны къоркъуза эди.
Амма энъ джанавар сойлары янъгъыз къайыкъчыгъа къаршы мудафаа тумагъа энди азыр эдилер.

Мердан эгилип, сувдан учь бош гильзаны чыкъарды ве ялыгъа къайтты.

Ялыда о юзю къоюн къум ичине йыкъылып, юмрукъларыны сыкъаракъ, эп текрарлай эди:

Аллахым, сенден башкъа ич сорамам, тек бир шейни: муфтимизнинъ ве эки семетдешимнинъ эбедий рухларыны Дженнетнинъ энъ юкъары басамагъына – Фирдаускe ал…
</doc>